

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ВАЗИРЛАР
МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ ТОШКЕНТ ИСЛОМ
УНИВЕРСИТЕТИ ИСЛОМШУНОСЛИК ИЛМИЙ
ТАДҚИҚОТ МАРКАЗИ

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний

МАРҒИНОНИЙ ВА УНИНГ ИЗДОШЛАРИ

«Тошкент ислом университети» нашриети — 2000

ЖЎЗЖОНИЙ А.Ш.

**Марғиноний ва унинг издошлари//Масъул муҳаррир
З.Исломов, Ҳ.Бобоев /.-Т.: «Тошкент ислом университети»
нашриёти, 2000.-56 б.**

Мовароуннаҳр маънавий меросга бой, жаҳон фани ва маданиятида ўчмас из қолдирган алломалар юртидир. Ушбу рисолада мусулмон ҳуқуқшунослигининг асосчиси Бурҳонуддин Марғинонийнинг «Ҳидоя» асари ва унга шарҳлар ёзган издошлари ҳақида маълумотлар берилган.

Бир-бирини тадрижий давом эттирувчи уч қисмдан иборат бу рисола ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотади деган умиддамиз.

ББК 67.3 + 86.38

© «Тошкент ислом Университети» нашриёти, 2000

СЎЗБОШИ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Абдуганиевич Каримов раҳбарлигида биз миллий, диний ва тарихий кадрларимизни қайта тиклашни бошлаб, халқимиз яратган ва дунё цивилизациясининг ажралмас қисми деб тан олинган, буюк маданиятимизни жаҳонга танитишга муваффақ бўлдик.

Мустақиллик йилларида Аҳмад ал-Фарғоний, Имом Исмоил ал-Бухорий , буюк саркарда ва давлат арбоби соҳибқирон Амир Темур ва қатор буюк алломаларимизни эъзозлаб, уларнинг илмий меросини ўрганиш, бу соҳада эришган йирик ютуқларимиздан ҳисобланади.

Юртбошимиз шу йили калом илмининг пешвоси Имом Абу Мансур Мотуридийнинг 1130 йиллиги ва фикҳ илмининг имоми, йирик ҳуқуқшунос олим Бурҳонуддин Марғинонийнинг 910 йиллигини нишонлаш борасида қабул қилган муҳим қарорлари, калом ва фикҳ соҳасида улар қолдирган илмий меросни ўрганиб, ҳозирги ҳаётимизда улардан фойдаланишга қаратилган.

Фикҳ (ислом ҳуқуқи) дунёнинг кенг кўламда ривожланган ҳуқуқий тизимларидан бири сифатида, узоқ муддатли тараққиёт босқичларини босиб ўтиб, барча ислом дунёси, жумладан, бизнинг ўлкамиз ўтмишида, халқимизнинг ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида унутилмас из қолдириб келган.

Ушбу фан ривожига Ўрта Осиёлик олимлар, айниқса, Ўзбекистон ҳудудида яшаб ижод этган буюк фақиҳлар таҳсинга сазовор ҳисса кўшиб, ~~қатор~~ барҳаёт асарлар қолдирганлар.

Фикҳ илмининг иккинчи асосий манбаи бўлмиш ҳадисларни тўплаш ва саралаш билан

«Сихоҳи ситта» («Олтита саҳиҳ китоб»)ни таълиф этганлардан икки йирик олим — Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий ва Абу Исо ат-Термизий бизнинг Ватандошимиз ва халқимизнинг фаҳри ҳисобланади.

IX асрдан бошлаб XIII асргача Мовароуннаҳр фикҳ илми тараққиётининг энг муҳим марказларидан бирига айланиб, унинг ҳудудида минглаб фақиҳлар ҳаёт кечириб, ижод этганлар. Аллома Қазвиний ан-Насавий асарида келтирилган маълумотларга кўра, XII-XIII асрларда ҳанафий мазҳабига мансуб олти минг фақиҳ, бухоролик «Оли Моза» оиласи аъзолари ҳимояси остида ҳаёт кечириб келганлар.

Олимлар томонидан тўпланган маълумотларга кўра, мазкур даврда фикҳ илми ҳар томонлама ривожланиб, тараққиётнинг юксак поғоналарига кўтарилган. Айниқса, Қорахонийлар даврида уч юзга яқин буюк фақиҳлар илмий иш билан шуғулланиб, 150 дан ортиқ ҳуқуқий асарлар, йигирмата фатволар мажмуаси (Ҳуқуқий муаммолар ечимини ўз ичига олган катта тўпламлар) ёзилган бўлиб, улардан аксарияти ҳанафий мазҳабига тегишли бўлган.

Мовароуннаҳрлик ҳуқуқшунос олимлар ҳанафий мазҳабининг ривожи ва тарқалишини ўз олдларига мақсад қилиб қўйиб, айримлари бу соҳада янги фанга асос солганлар. Масалан, ҳозирда Самарқанд вилоятига қарашли Дабусия қишлоғида туғилиб камолга етган Убайдулло ибн Умар ад-Дабусий ўзи яратган асарлари билан фикҳ илмида «Илмул-хилоф» деб аталган янги фан асосчиси сифатида танилган. Шунингдек, фаҳрул-ислом Али ибн Муҳаммад ал-Паздавий, Шайхул-ислом ас-Сарахсий, Абу Ҳафс Кабир ал-Бухорий, Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Самарқандий ва унинг қизи Фотима, Абу Ҳафс

Умар ибн Муҳаммад ан-Насафий, Абул-Мафохир Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандий (Қозихон), бухоролик Садр аш-шариалар оиласи ва бошқа кўпгина атоқли олимлар, ўз асарлари ва бажарган хизматлари билан ислом ҳуқуқини юксак тараққиёт босқичларига кўтарганлар.

Урта Осиёлик фақиҳлар орасида юртдошимиз шайхул-ислом Бурҳонуддин ал-Марғиноний ўзига хос ўрин тутди. У раъй ва қиёсга чексиз эътибор қаратган ҳанафий мазҳабининг буюк вакили сифатида ушбу мазҳабни тарқатиш ва ривожлантириш учун ўзига хос ҳуқуқшунослик йўналишини яратди. Шу кунга қадар жаҳон миқёсида ислом ҳуқуқини ўрганиш манбаларидан бири сифатида қабул қилиниб келган «Ҳидоя» номли тўрт жилдлик илмий асар ёзди ва келажақда тақлид даврининг ҳанафий мазҳаби ҳуқуқшунослари учун фикҳ илми бўйича янги йўналиш очиб берди.

У асос солган ҳуқуқшунослик йўналишининг давоми сифатида бухоролик фақиҳлар Садр аш-шариа, Садр аш-шариа ас-соний (биринчи ва иккинчи Садр аш-шариалар) ва Тож аш-шариа ўзларининг бутун илмий фаолиятларини «Ҳидоя» китобини чуқур ўрганиб шарҳлаш ва уни қисқартириб, янги асар шаклида талқин этишга бағишлаб, фикҳ ривожини учун муносиб шароит яратиб бердилар. Улар ишлаб чиққан «Ҳидоя» қисқартмалари барча ислом дунёсининг диққат марказида туриб, турли олимлар томонидан шарҳланди ва ажойиб, янги асарлар юзага келишига сабаб бўлди. Улар устидан ёзилган шарҳлар билан «Ҳидоя»га бағишлаб ёзилган шарҳларнинг сони эллиқдан ошди.

Домла Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний томонидан ёзилган ушбу тўплам бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган уч мақоладан иборат бўлиб,

уларнинг ҳар бири Ал-Марғиноний ҳаёти, «Ҳидоя» нинг аҳамияти, унинг кўп сонли шарҳлари ва қисқартмаларига тегишли бўлган томонларини ёритиб беради.

Улуғ Ватандошимиз шайх ул-ислом Бурхонуддин ал-Марғинонийнинг 910 йиллигини халқаро миқёсда нишонлаш арафасида мазкур тўплам, ўқувчиларга у яратган ҳуқуқшунослик йўналишини танитишга оз бўлса ҳам ёрдам бериб, Тошкент ислом университети талабалари ва бошқа ҳуқуқ фанлари мухлислари учун қўлланма вази-фасини бажаради, деган умиддамиз.

**Тошкент ислом университети ректори,
филология фанлари доктори,
профессор Ҳ. С. КАРАМАТОВ**

БУРҲОНУДДИН МАРҒИНОНИЙ ВА УНИНГ ШОҲ АСАРИ «ҲИДОЯ»

«Ал-Марғиноний» иккита машҳур фақиҳлар оиласининг лақаби сифатида танилган. Улар Фарғонанинг Марғинони (ҳозирги Марғилон)да туғилиб, яшаганликлари учун «Ал-Марғиноний» номи билан шуҳрат қозонганлар.

Биринчи фақиҳлар оиласи 1084-85 йил 68 ёшида вафот этган Абдулазиз ибн Абдурраззоқ ибн Наср ибн Жаъфар ибн Сулаймон ал-Марғинонийга мансуб бўлиб, ул зот ўз илму фазилати билан ўша даврнинг буюк олимларидан ҳисобланган. Абдулазизнинг муфтий бўлиб танилган олтига ўғлидан, манбаларда Абулҳасан Заҳируддин Али зикр этилади (вафоти 1112 йил). Унинг ўғли ва шогирди Заҳируддин ал-Ҳасан ибн Али Абулмаҳосиндир. «Ислом энциклопедияси»да берилган маълумотларга кўра, тўртта асар унинг қаламига мансубдир. Улар «Ақзия» («Масалалар»), «Фатово» («Фатволар»), «Фавоид» ва «Шурут» (Шартлар)дан иборат бўлиб, охиригининг кўлөзмалари мавжуд. Абдулазиз Марғиноний «Ҳидоя» асари муаллифининг устодларидан бири бўлган.

Иккинчи фақиҳлар оиласи, оламга машҳур «Ҳидоя» китобининг муаллифи шайх ул-ислом, улуғ имом, Бурҳонуддин лақабли, Абулҳасан куняли Али ибн Абибакр ибн Абдужалил ибн ал-Халил ал-Фарғоний ал-Марғинонийга мансубдир. Ал-Марғиноний 511 ҳижрий (1123 мелодий) йил, душанба, ражаб ойининг 8-куни Фарғонанинг Марғилон шаҳрига мансуб Риштон қишлоғида туғилиб, 74 ёшда 593 ҳижрий йил 14-зул-ҳижжа кечаси (23 ноябрь 1196 мелодий йил) вафот этган.

Фикҳ илмининг аҳамиятини чуқур тушунган Бурҳонуддин ал-Марғиноний ўз фарзандларини

хам ушбу соҳада тарбиялаб камолга етказди. Унинг авлодлари ва шогирдларидан қуйидагилар машхурдирлар:

1. Уғли: Имонуддин ибн Бурҳонуддин ал-Марғиноний етук фақиҳ ва шеърий истеъдод эгаси бўлган.

2. Умар Низомуддин ибн Бурҳонуддин ал-Фарғоний. «Ислом энциклопедияси» ва «Кашфуз-зунун»да кўрсатилишича **«Ал-Фавоид»** ва **«Жавоҳирул-фикҳ»** номли китоблар унинг қаламига мансубдир. Иккинчи китобнинг бир қўлёзма нусхаси Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг нодир қўлёзмалар фондида Р. 9533 рақами остида сақланмоқда. Муаллиф уни **«Мухтасарут-Таҳовий»**, **«Мухтасарул-Жассос»**, **«Хизонатул-фикҳ»** ва бошқа бир қатор ҳанафий мазҳабининг муҳим манбаларидан тўшлаб олиб **«Ҳидоя»** асари асосида тартибга солган.

3. Муҳаммад Абулфатҳ Жалолуддин ал-Фарғоний.

4. Ал-Марғинонийнинг невараси Абулфатҳ Зайнудин Абдурраҳим ибни Имоуддин ал-Фарғоний Самарқандда яшаб, илмий ишлар билан шуғулланган. Манбаларда ёзилишича, у 1253 йил Самарқанд шаҳрида суд маҳкамаларига доир **«Ал-Фусулул-имадия»** номли асар ёзган.

Бурҳонуддин ал-Марғиноний ёшлигиданоқ тинимсиз илм ўрганди ва ўз даврининг ҳанафий мазҳаби бўйича буюк фақиҳи (хуқуқшуноси) даражасига кўтарилди. Унинг фикҳ илми бўйича бундай юксак даражага кўтарилиши учун қуйидаги омиллар сабаб бўлди:

Биринчидан, у олий истеъдод, ўтқир тафаккур эгаси ва илму фан шайдоси эди. Фанга қизиқиш уни узоқ сафарларга чорлаб, ўша даврнинг асосий фанларини ўзлаштириши учун имкон яра-

тиб берди. Авваламбор, фикҳ илмини ўз отасидан, ундан кейин Имом Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Асбижобийдан (вафоти 535 хижрий йили, Самарқандда) ўрганди (Асбижоб ҳозирги Сайрам). Унинг машҳур устодлари Абдулазиз Марғиноний, «Қозихон фатовоси»нинг муаллифи Фахруддин Абулмафохир Ҳасан ибн Мансур Ўзгандий (вафоти 1196 йил), «Ал-Ақоид ун-насафия» китоби ва фикҳ илми бўйича юзга яқин асарлар муаллифи Нажмуддин Абуҳафс Муҳаммад ибн Аҳмад ан-Насафий (вафоти 1143 йил), Ас-Садруш-шаҳид Ҳисомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза (вафоти 1140 йил) ва Ас-Сарахсийнинг шогирди бўлмиш Абу Амр Усмон ибн Али ал-Байкандий эди. Марғиноний Абу Исо ат-Термизийнинг «Ал-Жомеъ» асаридаги ҳадисларни ал-Қурашида зикр этилган иснодлар билан (иснод — ҳадисларнинг бировга нисбат берилиши), Абу Муҳаммад Саид ибн Асаддан ва ал-Ҳасан ибн Али ал-Марғинонийдан ўқиб, эшитган. Турли манбаларга биноан, у ўз устодларидан анча юқори даражаларга кўтарилган эди.

Иккинчидан, у яшаган давр Шарқ Уйғониш даврининг биринчи босқичи бўлмиш IX — XII асрларга, яъни Ўрта Осиёда жамият тараққиёти учун фикҳ илмига (хукуқшунослик илмига) катта зарурат туғилган бир даврга тўғри келди. Фикҳ илми бўйича у ёзган асарлар, айниқса, «**Ҳидоя**» китоби ўша давр ҳукуқий муаммоларини ечиб беришга қаратилган эди.

Учинчидан, Марғинонийнинг Абу Ҳанифа Нўъмон ибн Собит асос солган ҳанафий мазҳаби, яъни ҳукуқий мактабига мансублиги ҳам унинг ўсиб камолот чўққисига кўтарилиши учун катта омил бўлди. Негаки, Абу Ҳанифа шариатнинг учта асосий манбаи (Қуръон, сунна, ижмоъ) дан

кейин, тўртинчи асосий манба бўлмиш ақлий манба, яъни қиёсга бошқа мазҳабларга нисбатан кўпроқ эътибор қаратгани билан ажралиб туради. Шунингдек, халқ ичида ёйилиб, уларнинг ҳаётига сингиб кетган урфу одатлар ханафий мазҳабида ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда қўшимча манба сифатида кенгроқ кўламда қўлланилади.

Мазкур омиллар, айниқса, ханафий мазҳабининг раъй (шахсий фикр) ва қиёсга таянгани Бурҳонуддин Марғинонийга ўз малакасини ошириб, ислом ҳуқуқи фалсафасининг туб моҳиятини англаб олиш ва бу чексиз соҳада эркинлик билан фикр юритиш учун муносиб шароит яратиб берди.

Мисрлик ҳуқуқшунос олим Абдулҳалим ал-Жундий «Абу Ҳанифа эркинлик ва муроса қаҳрамони» (Қоҳира, 966й.) номли жуда қимматли китобида, Абу Ҳанифа мазҳаби ҳақида куйидагидек фикр билдирган: **«Ушбу мазҳаб ислом ҳуқуқининг онаси ва замонлар оша унинг манбаи бўлиб қолади. Абу Ҳанифа ҳуқуқнинг барча соҳаларида эркинлик ва муроса шиорини эълон қилди».** Марғиноний XII асрда ана шундай бир буюк ҳуқуқий мактабнинг йирик вакили ва жасоратли ривожлантирувчиси эди.

Манбаларда айтилишича, ал-Марғиноний ўша даврда расм бўлганидек, ўз ўқиганларини дафтарларда қайд этиб борган экан. Лекин улар бизларга етиб келмаган. Буюк аллома умрининг охирида Самарқандда яшаб, ижод этиб, 593 ҳижрий (1196-97 милодий) йили ўша ерда дунёдан ўтган. Шомий **«Радд-ул-муҳтор»**да ёзишича, улум фақиҳ Самарқанддаги 400 га яқин Муҳаммад отли фақиҳлар дафн этилган Муҳаммадийлар қабристонини (Турбат ул-Муҳаммадийн) ёнида дафн этилган экан.

Бир қанча текширувчилар томонидан ал-Марғиноний вафоти Самарқандда юз берганлиги кўрсатилган бўлса, турк олими Шамсуддин Сомиий «Қомусул-аълom»да бу ҳақда қуйидагидек маълумот берган: «Чингиз хуруж қилган чоғларда у (Марғиноний) Бухорода дарс ўтиш билан шуғулланаркан. Бухоро аҳолиси фақиҳни ушбу жаҳонгир билан сулҳ шартномасини тузиш учун ўз томонларидан вакил қилиб юборади. Лекин шартнома айрим кишилар томонидан бузилгани сабабли Чингиз шаҳарга ўт қўйиб, аҳолини қатл этиши жараёнида «Ҳидоя» муаллифи ҳам ҳаётдан кўз юмган экан («Қомусул-аълom», II жилд, 1302-бет). Биз бундай маълумотни бирон бир бошқа манбада учратганимиз йўқ.

Котиб Чалабий, Абулҳасанот Муҳаммад Абдулхай Лакнавий, «Ҳидоя»нинг айрим шарҳловчилари, «Ислом энциклопедияси» муаллифларининг маълумотларига кўра, қуйидаги асарлар Бурҳонуддин Марғиноний қаламига мансублиги ва текширишлар орқали уларнинг қўлёзмалари борлиги аниқланган:

1. «Нашрул-мазҳаб».
2. «Китобу-таносукил-хос» («Маносик-ул-ҳаж»).
3. «Китоб фил-фарозиз» (Мерос бўйича).
4. «Ат-тажнийсу вал-мазийд» (Иккита фатво мажмуаси).
5. «Мухтаратун-навозил» («Мажмуун-навозил»).
6. Мазийдун-фи фурубил-ҳанафия».
7. Имом аш-Шайбонийнинг муҳим асари бўлмиш «Ал-Жамиъул-кабийр»нинг шарҳи;
8. «Бидоятул-мубтадий».
9. «Кифоятул-мунтаҳий» («Бидоя» учун ёзилган катта — 8 жилдлик шарҳ).
10. Имом Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ҳидоя» («Бидоятул-мубтадий» учун ўзи ёзган ўртача шарҳ).

Муаллиф «Бидоятул-мубтадий»ни Абулҳасан ибн Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурийнинг «Ал-Мухтасар» (илм аҳли орасида «Ал-Қудурий» деб

шуҳрат қозонган) китоби ва Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг «ал-Жомеъус-сағийр» асарига асосланиб, бир қисқартирилган фикҳ китоби сифатида ёзиб, ундаги масалаларни тартибга солишда табаррук бўлсин деб, аш-Шайбоний услубидан фойдаланган. У «Бидоятул-мубтадий» муқаддимасида бундай ёзган эди: «Ёшлик чоғларимда фикҳ илмининг барча турларини ўз ичига қамраб олган ҳажми кичик, режаси кенг бир китоб бўлса, деб ўйлаб юрардим. Иттифоқан йўллари босиб ўтиш (сафар) жараёнида, Ал-Кудурий қаламига мансуб «Ал-Мухтасар»ни энг гўзал, мўжаз(қисқа) ажойиб китоб, деб топдим. Яна, замоннинг барча буюк олимлари, катта-кичикни «Ал-Жомеъус-сағийр» китобини ўрганишга чорлаганликларининг гувоҳи бўлдим. Ушанда ҳар иккала асарни бирлаштиришни ўз олдимга мақсад қилиб қўйиб, зарурат сезилмаган чоғда улар чеғасидан чиқмасликка қарор қилдим ва уни «Бидоятул-мубтадий» («Бошловчининг бошланғич китоби») деб атадим. Агар бу асарни шарҳлашга эришсам, уни «Кифоятул-мунтаҳий» деб атагумдур» (Абдулхай Лакнавий, «Ал-фавоидул-бахия», 57-бет).

Муаллиф «Бидоятул-мубтадий» муқаддимасида уни шарҳлаш ниятида эканлигини амалга ошириш мақсадида, асарнинг ниҳоят қисқалигини назарда тутган ҳолда, унинг устидан 8 жилд-лик катта шарҳ ёзиб, уни «Кифоятул-мунтаҳий» («Яқунловчини қониқтирувчи китоб») деб атади. Лекин муаллиф бу билан ўз олдига қўйган мақсадга эриша олмасди, негаки, саккиз жилдлик катта ҳажмли шарҳни ўқиб, унинг ичидан керакли масалаларни топиб олиш, шундай катта китобни кўтариб олиб юриш, илм толиблари учун қийинчиликлар туғдирарди. Натижада муаллиф ўз нияти ва дўстлари маслаҳатига биноан, «Би-

доятул-мубтадий» ни қайтадан ўртача андозада шархлашга киришади. 573 ҳижрий йили, зул-қаъда ойининг чоршанба куни бошланган ушбу асарни ёзиш, муаллиф учун осон кечмади. Шайх Акмалуддиннинг ёзишича, ривоятларга кўра, бу ишнинг 13 йиллик ҳаётини қамраб олди. Муаллиф янги асарни яратиш учун ўзининг бутун куч ва истеъдодини ишга солди. Абдулҳай Лакнавий манбаларга таяниб ёзишича, у 13 йил (асарни ёзиш муддати) давомида рўза тутарди. Унга овқат олиб келган ходимни жўнатиб, таомни шогирдларидан бири ёки бошқа бирон кишига едириб, бўш идишни қолдирарди. Ходим таомни устоднинг ўзи егандир, деб ўйлаб идишни олиб кетарди. Шу тарзда, у бошқаларга билдирмасдан рўза тутаверади. Чунки рўза инсонга руҳий куч бағишлайди ва фикрни жамлашга ёрдам беради.

Нега 4 жилддан иборат иккинчи шарҳни ёзиш, 8 жилдли шарҳ бўла туриб, бунча оғир кечди? Негача уни битказиш учун 13 йиллик катта меҳнат сарфланди? Каминанинг фикрича, унинг сабаблари қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, Имом аш-Шайбоний ва ал-Кудурий асарларидан қисқартириб олиниб, «**Бидоятул-мубтадий**»га киритилган асосий ҳуқуқий масалаларга тегишли бўлган минглаб фаръий (жузьий) масалалар мавжуд эди. Улар орасида халқнинг амалий ҳаётига боғлиқ, давлат ва жамият олдида кўндаланг туриб, ўз ечимини топмаган жуда кўп муаммолар бор эди. Шу нуқтаи назардан ўша даврнинг ўзгарувчан шароитини синчиклаб ўрганиш, биринчи ўринда турадиган муаммоларни иккинчи даражали муаммолардан ажратиб олиб, уларни ечиш йўллариини белгилаб бериш, муаллифдан катта диққат-эътибор, оғир меҳнат, ҳар томонлама текшириш ва чуқур кузатишларни талаб қиларди.

Иккинчидан, Бурхонуддин Марғинович фикҳ илми босиб ўтган олти даврнинг (Пайғамбар, саҳобалар, тобиъинлар, мужтаҳидлар, мухаррижлар ва муқаллид (тақлид этувчи)лар даврларининг бешинчи босқичи бўлмиш мухаррижлар (улардан илгари ўтган мужтаҳидлар ва буюк ҳуқуқшунос олимлар асарларига мурожаат қилиш орақали, янги топилган мураккаб ҳуқуқий муаммоларни ечиш йўлларини топувчилар) даврида яшагани учун, тўғридан-тўғри мустақил фикр юритиб, қиёслаш ва ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас эди. Чунки тўртинчи ҳижрий аср бошларида (милодий X асрда) бундан нари ҳеч ким ислом ҳуқуқи бўйича мустақил ижтиҳод қилиш ваколатига эга эмас, деган фикр топилган эди. Ҳуқуқшунослик бўйича келажак барча фаолиятлар, буюк олимлар томонидан белгилаб берилган асосий қонун-қоидаларни изоҳлаш, тафсир этиш соҳасида бўлиши керак деган назар мавжуд эди (Мажид Хаддурий, Херберт Ж. Лебисни. «Исломда ҳуқуқ», Техрон — Нью-Йорк, 1958). Лекин Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий ўзининг машҳур асари «Ал-Фавоид ал-бахия»да ҳанафий мазҳаби олимларини олти гуруҳга бўлиб, «Ҳидоя» муаллифи ва ал-Қудурийни «асҳабут-таржийх», яъни баъзи ривоятларни баъзиларига таржийх бериш (устун қўйиш) салоҳиятига эга бўлган олимлар қаторида зикр этган.

Мазкур шароитда Марғинович олдида турли муаллифлар томонидан турли асрларда ёзилган кўп сонли фатоволар (ҳуқуқий мажмуалар) тоғдек бўлиб турарди. Уларда минглаб масалалар, айрим муайян муаммолар бўйича ўнлаб мулоҳазалар, ҳатто бир-бирига қарама-қарши назариялар мавжуд эди. Муаллиф назарда тутган ҳуқуқий масалани ёритиш учун, биринчидан, шариатнинг асосий манбалари, ундан кейин

Абу-Ҳанифа, Имом Молик, Имом Шофиъий, Имом Аҳмад ибн Ҳанбалнинг асарлари, аш-Шайбонийнинг «Зоҳирур-ривоя» деб аталган китоблари, Абу Юсуфнинг «Китобул-хирож», «Адабул-қозий», «Абу Ҳанифа ва Ибн Абилайло орасидаги ихтилофлар», «Авзоъий ва Анас ибн Моликнинг айрим ҳуқуқий масалалар бўйича билдирган фикрларига ёзилган рад» китоблари, Имом Зуфар, Шайхул-ислом ибн Таймия, Ибнул-Жавзий асарлари, шунингдек, улардан кейин ислом ҳуқуқи турли соҳаларида, турли мазҳаблар бўйича жуда кўп асарлар ёзган йирик фикр илми мутахассис олимлари қолдирган сон-саноксиз китоблар ва тўшламларни ўқиб чиқиб, уларда билдирилган фикр-мулоҳазаларни бир-бири билан солиштириб, энг тўғри, энг маъқул ва ҳаётга мос келадиган хулосаларни чиқариш керак эди. Унинг ўзи «Ҳидоя» муқаддимасида бу ҳақда: **«...сўнгра Тангри тавфиқи ёрдамида, танланган ривоятлар билан кучли ақлий далилларни уйғунлаштириб, ҳар бир бобда ортиқча сўзларни тарк этиб, кўп ёзишдан ўзни тийган ҳолда, «Ҳидоя» деб аталган бошқа бир шарҳни ёзишга киришдим»,** деб айтади.

Албатта, энг ҳаётий ва зарурий ривоятларни танлаб олиб, уларнинг тўғрилигини ақлий далиллар билан исботлаб, нақлий далиллар билан мус-таҳкамлаш, мумтоз асарларнинг матн ва мазмунига чуқур кириб бориб, уларнинг ҳуқуқий асосларини белгилаб олиш катта меҳнат ва изчил ишлашни талаб қиларди.

«Ҳидоя» муаллифи ниҳоятда муҳим ва мунозарали масалаларни ёритмоқчи бўлганда саҳобалар, мазҳаблар асосчилари, буюк фақиҳлар исмлари, жуғрофий ва тарихий жойлар, турли тоифа ва қабилалар номларини зикр этади. Абдулҳай Лакнавий ўз муқаддимасида «Ҳидоя»нинг бирин-

чи қисмида зикр этилган саҳобалар ва тобиин исмлари 50 дан кўпроқ, тоифа ва уруғлар номи 12 та, жуғрофий ва тарихий жойлар номи 55 та эканлигини кўрсатиб, уларнинг ҳар бири ҳақида қисқача маълумот бериб ўтган. Марғиноний асарда 90 дан ортиқ буюк фақиҳлар, имомлар, мухтаҳидлар, жумладан, машҳур саҳобалар ва муҳаддислар исмларини ва уларга тегишли бўлган маълумотларни зикр этади. Буларга биноан, «Ҳидоя» муаллифининг иши қанчалик оғир ва кенг қамровли эканини тушуниш қийин эмас.

Бурҳонуддин Марғиноний «Ҳидоя» китобини ёзишда ўзига хос услуб яратди. Унинг ҳар бир ибораси ниҳоят қисқа ва мухтасар, фикҳий ҳукмларни ифодаловчи жумлаларнинг ҳар бири бир умумий қоида шаклида берилади. Унинг иборалари мўжаз, яъни қисқа ва сермазмун, сўзлари таркиби пухта ва нуқсонсиз бўлиб, сунъийликдан узоқ. У кўп зарурат сезмаса, синонимлар (мутародиф сўзлар)дан фойдаланмайди. Ҳашв ва завоидни (керак бўлмаган ортиқча сўзларни) ишлатмайди. Унинг ёзиш услуби «саҳли мумтаниъ» (осон-соғда, лекин унингдек қилиб ёзиш номумкин)дир.

Муаллиф, «Ҳидоя»ни ёзишда ўзига хос бўлган қисқа сўзлар, истилоҳлар (атамалар) ва ихчам ибораларни ишлатади. Ушбу иборалар «Ҳидоя» устидан ёзилган кўп шарҳлар ва ҳошиялар муаллифлари томонидан белгилаб берилган. Мазкур манбаларга асосланиб, Ҳожи халифа (Котиб Чалабий), Шайх Абдулҳақ Деҳлавий ва Абдулҳай Лакнавий ўз асарларида уларни изоҳлаб ўтганлар. Улардан айримлари қуйидагилардан иборат:

«**Фи диёрино**» (бизнинг диёримизда) деганда, у Мовароуннаҳр шаҳарларини назарда тутди.

«**Қола машоихуно**» (бизнинг шайхларимиз, яъни устодларимиз, дебдурлар) деганда, у Мова-

роуннахр (Бухоро, Самарқанд) олимларини назарда тутди. «Фикҳ» сўзи билан эса, ақлий далилни ифодалайди. Масалан, «**Вал-фикҳу фикҳи**», яъни ушбу масала ҳақида ақлий далил куйидагидек...

Абусуъуднинг ёзишича, «Хидоя» муаллифи ўз фикрини билдирмоқчи бўлганда «**Қола ал-абдуз-заиф афо анху**» (Ожиз банда — Худо уни кечирсин — бундай дейди) иборасини ишлатган. Лекин унинг вафотидан кейин, айрим шогирдлари ушбу жумлани «**Қола разия-Аллоху анху**» (Худо ундан рози бўлсин, бундай дейдилар) ибораси билан алмаштирганлар.

Муаллиф ўзини худбинликдан сақлаш мақсадида ҳеч қачон «мен» сўзини ўз фикрини билдиришда ишлатмаган.

Унинг одатларидан бири шундаки, назарида маъқул кўринган мазҳаб далилини асар охирида келтиради. Қозизода Румий лақаби билан машҳур бўлган Зайнуддин шайх Муҳаммад Афанди «Натоижул-афкор» китобида ёзишича, муаллиф турли мавзулар учун далил келтириш жараёнида, энг кучли далилни ҳаммасидан охирида келтиради. Бундан унинг мақсади, охириги сўзни илгари зикр этилган матлаблар учун далил сифатида қўллашдир.

Муаллиф илгари зикр этилган оятга «**бима талавно**» (тиловат қилганимизга биноан), ҳадисга «**бима равайно**» (ривоят қилганимизга биноан) ва илгари келтирилган ақлий-мантиқий далилга «**бима закарно**» (зикр этганимизга биноан) деган иборалари билан ишора қилади. Шунингдек, у «**нас**», яъни оят ё ҳадис матнида келган иллат ё масалани исботлаш учун манъ қилиб ишлатади. У кўпинча ақлий далилни, ақлий далил (оят, ҳадис)дан кейин келтиради. Буғилиши мумкин бўлган са-

вол ё эътирозга эса, «**фаин қийла каза қулно казо**» (агар бундай дейилса — бундай деб жавоб берамиз) ибораси билан жавоб қайтаради. У кўпинча, авваламбор, Абу Ҳанифанинг буюк шогирдлари — Абуясуф ва аш-Шайбонийнинг назарини, сўнгра далилини келтиради, ундан кейин Абу Ҳанифанинг назарини зикр этиб, унинг далилини шундай изоҳлаб ўтадики, ҳар иккаласи учун жавоб бўлади. Муаллифнинг ёзиш услуби, у ишлатган ўзига хос иборалар ва атамаларни яхши билиб олиш, «Ҳидоя»ни ўқиб ундан фойдаланишга катта ёрдам беради.

«**Ҳидоя**» китобининг яна бир хусусияти шундан иборатки, унда «Илмул-хилоф» орқали белгилаб берилган қоидалар кенг кўламда назарда тутилади. Чунки Марғиноний ушбу фан соҳасида ҳам катта олим ва мутахассис ҳисобланган.

«**Илмул-хилоф**» фанига биринчи бўлиб асос солган аллома Убайдулло ад-Дабусий эди. 1038 йили, 63 ёшида Бухорода вафот этган буюк олим Абузайд Убайдулло ибн Умар ибн Исо ад-Дабусий Бухоро билан Самарқанд орасидаги Дабусия қишлоғида туғилиб, Мовароуннаҳр ва ислом дунёсида катта шухрат қозонган «қузоти сабъа» (етти қози)дан бири эди. У чиройли услуб ва кўп фойдали асарлар муаллифи бўлиб, энг муҳимлари «**Китобул-асрор**» ва «**Такдимул-адилла**», «**Ал-амадул-ақсо**», «**Таъсисун-назар**» асарлари ҳисобланади.

Ад-Дабусий охириги китобда буюк фақиҳлар орасида юз берган ихтилофларни таснифлаб, саккиз қисмга бўлади ва уларни 85 асл (қоида)га асослаб, ҳар бирини яққол мисоллар билан ёритиб беради. Ушбу китоб Мисрдаги «Ал-матбаатул-адабия»да нашр қилинган.

Бурхонуддин Марғиноний «**Ҳидоя**»да ҳуқуқий муаммоларни ечиш жараёнида фақат тўртта асо-

сий мазҳаб (ҳанафий, моликий, шофиъий ва хан-балий мазҳаблари) гагина эмас, балки зоҳирий ва авзоъий мазҳабларига доир фикру мулоҳазаларни ҳам ўрни келганда текшириб ўтади ва ҳар бири ҳақида ўз нуқтаи назарини билдиради. Ушбу нуқтаи назардан «**Ҳидоя**» ад-Дабусий томонидан асос солинган «Илмул-хилоф»ни кенг кўламда ўрганиш учун ҳам муҳим ва эътиборли манба ҳисобланади. Айни ҳолда уни охириги даврда янги бир фан сифатида юзага келган «**қиёсий ҳуқуқ**»нинг ўзига хос бир шакли деб эътибор бериш мумкин.

Марғиновичий фикҳий нуқтаи назардан, ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш жараёнида, уларнинг машрўъ (равоқонуний) ёки номашрўъ (нораво ғайриқонуний) эканлигини нақлий далиллардан кейин, ақлий далиллар билан ёритиб ўтади. Ушбу нуқтаи назардан «**Ҳидоя**»ни ислом ҳуқуқи фалсафаси ва кейинги даврларда кенг ривожланган «**ҳуқуқ фалсафаси**» фанининг манбаларидан бири деб қабул қилсак, тўғри хулоса чиқарган бўламиз.

Шундай қилиб, Бурҳонуддин Марғиновичий ёзган тўрт жилдлик «**Ҳидоя**» китоби суннийлик оламида ҳанафий мазҳаби бўйича бир муҳим ва мукамал ҳуқуқий кодекс сифатида 55 дан ортиқ китоб, юзлаб бобу фаслдан таркиб топган бўлиб, мерос ҳуқуқидан ташқари, ислом ҳуқуқининг барча соҳаларини қамраб олади.

Бурҳонуддин Марғиновичий мерос ҳуқуқини ўз китобига киргизмаганлигининг сабаби шундаки, Имом Аъзам Абу Ҳанифа мерос муаммоларини бир мустақил фан сифатида фикҳ илмидан ажратиб, уни «**Ал-Фароиз**» деб атади.

«**Ҳидоя**»нинг биринчи жилди таҳорат ва амалий ибодатлар (намоз, рўза, закот ва ҳаж)га, иккинчи жилди оила ҳуқуқи, қул сақлаш муаммо-

лари, ҳудуд жазолари (Аллоҳ томонидан белги-ланган жазолар), халқаро ҳуқуқ меъёрлари, ширкатчилик, ислом ҳуқуқига хос бўлган вақф ҳуқуқи каби масалаларга, учинчи жилди муомалот турлари, суд, суд жараёни, тўртинчи жилди эса, экинчилик ва ер муаммолари, жиноят турлари, гувоҳлик ва бошқа кўп мавзуларга бағишланган.

Шариат илмларининг барча соҳаларини ўзлаштириб олган буюк фақих, йирик аллома, имоми ҳумом, шайхул-ислом Бурҳонуддин Марғиновичнинг шоҳ асари бўлмиш «Ҳидоя» энг мўътабар ҳуқуқий қўлланма сифатида 8 асрдан буён бутун ислом дунёси, айниқса, Ўрта Осиё мамлакатлари, Ҳинд ярим ороли, Туркия ва кўп араб мамлакатлари учун энг дақиқ ва ишонарли манбалардан бири вазифасини ўтаб келмоқда.

«Ҳидоя» Миср Араб республикасидаги энг қадимий дорулфунун «Ал-Азҳар», Афғонистон Ислом дорулфунуни, Ҳиндистон Алигарҳ университети, «Девбанд» дорул-улуми, бошқа ислом мамлакатлари олий ўқув юртларининг таълимий нисоблари (ўқув дастурлари)га киритилган. Бу улуг китоб қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун асосий манбалардан бўлиб қўлланиб келмоқда. Афғонистон ва Ҳинд ярим оролида «Канз» ва «Ал-Қудурий» китобларидан кейин, «Ҳидоя»ни етук устоддан ўқиб тамомламаган толиб, ҳақиқий фикҳ олими ҳисобланмайди.

«Ҳидоя» Шарқий Ҳиндистон ширкати тасарруфидаги Бенгалия вилояти маҳкамалари учун, 1190 х. й. (1776 м. й.) Фулом Яҳёхон томонидан форс тилига таржима қилинди. Ушанда инглизлар идораларида Ҳиндистон бўйича ишлар форс тилида олиб бориларди. Ушбу таржима 1221 х. й. (1807 м. й.) Калкутта шаҳрида чоп этилган. Таажжуб жойи шундаки, «Ҳидоя» биринчи марта араб ёки форс тилида эмас, балки Чарльс Хамел-

тон таржимаси асосида инглиз тилида 1791 мелодий йил Лондонда нашр этилган. Ушбу 4 жилдлик таржима жуда қиммат ва ноёб бўлгани учун 1870 йил С. Г. Гарийнинг назорати остида янги бир жилдлик чоп этилган. Охири марта инглиз таржимаси 1982 йил Лохурда босмадан чиққан.

Н. И. Гродеков «**Ҳидоя**»ни инглизча таржимасидан рус тилига ўгириб, 1893 йил Тошкентда нашрдан чиқарган.

Олмониялик олим дўстимиз доктор Экарт Шийвак тўплаган маълумотларга кўра, «**Ҳидоя**»нинг машхур нашрлари қуйидагилардан иборат: арабча асл матни 1818 йил (1234 х. й.) Калкуттада, сўнгра Бомбей, Лакнов, Кавнпоре, Дехлида чоп этилган. Қоҳирада 19 асрда ва 1888 йил Қозон шаҳрида босилган. Унинг биринчи танқидий матни 1908 йил (1326 х. й.) Қоҳира шаҳрида нашр этилган ва энг янги интиқодий матни ҳам 1980 й. Қоҳирада босмадан чиқарилган.

«**Ҳидоя**»нинг русча таржимаси нусхалари камайиб, йўқолиш даражасига етган эди. Шу сабабли 1994 йили профессор Акмал Саидов томонидан «Ўзбекистон» нашриётида унинг биринчи жилди катта сонда нашр қилиниши гоят муҳим ва хайрли иш бўлди. Асарнинг бошқа жилдлари ҳам нашр этиш арафасида турибди.

«**Ҳидоя**» фақат ислом ҳуқуқшунослари учун эмас, балки Фарб ҳуқуқшунос олимлари учун ҳам жуда эътиборли ҳуқуқий манба сифатида хизмат қилиб келмоқда. 1958 йили Мажид Ҳаддурий ва Х. Ж. Лебисни томонидан нашр этилган «**Исломда ҳуқуқ**» номли китобнинг муҳим ва нозик жойларида «**Ҳидоя**»дан фойдаланилган. Китоб муаллифлари фикрича: «**Бурҳонуддин Марғиноний** ёзган «**Ҳидоя**» китоби бошқа барча китобларга нисбатан кўпроқ ва яхшироқ ҳанафий мазҳаби

хукуқшунослигининг кенгайиб, ривожланишини қисқа суратда баён қилган. Ушбу китобни ўқиган киши шуни билиб олиши мумкинки, муаллиф жуда кўп ўринларда, ўз мустақил фикру ақидасини илгари суриш ва такомиллаштиришга уринган. Китобни ёзишдан ҳам унинг асосий мақсади шу бўлган».

Машхур эронлик тадқиқотчи доктор Забиҳулло Сафо Бурҳонуддин Марғинонийнинг «Хидоя» китоби ҳанафий фақиҳлари орасида катта аҳамият ва эътибор касб этиб, унинг устидан кўп шарҳлар ёзилган, деб таъкидлайди.

«Хидоя» китоби ўзининг амалий ва назарий аҳамияти юзасидан ҳар доим буюк фақиҳлар ва ислом шариати йирик вакилларининг диққат марказида бўлиб келган. Ҳар бир олим унга нисбатан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириб ўтган. Улар жумласидан, «Хидоя» муаллифининг ўғли Шайхулислом Имом Имодуддин отаси ҳақида қуйидаги мазмундаги шеърни ёзган. Мазмуни: «Хидоя» китоби уни ўзлаштирган кишини ҳидоят йўлига бошлаб, кўзи ожизларнинг кўзини ёритади. Эй, ақл эгаси, уни ўқиб ўзлаштиргин, негаки, уни ўзлаштирган киши энг олий мақсадларга эришган бўлади».

Аллома ал-Ҳаддод эса, «Хидояга» ёзган ҳошиясида бундай деб ёзган экан. «Қуръон китоби қандай қилиб ўзидан илгариги динларни мансух (эътиборсиз) этган бўлса, «Хидоя» китоби ҳам ўзидан илгари шариат бўйича ёзилган барча асарларни эътиборсиз қолдирди».

«Хидоя» асари устида кенг кўламда тадқиқот ишлари олиб бориб, унинг учун муқаддима ва ҳошиялар ёзган Абулҳасанот Муҳаммад Абдулхай Лакнавий «Хидоя» муаллифини қуйидаги иборалар билан танитади: «Имом ал-Марғиноний фақиҳ, Қуръон ҳофизи, муҳаддис, муфассир,

барча илму фанни ўрганиб, ўзлаштирган иқтидорли устод, ўткир назар билан текширувчи ва диққат билан иш юритувчи зоҳид, муттақий, маҳорат ва фазилатлар эгаси, усулий (фикҳ усуллари илимини чуқур билувчи), илму адабда мисли кўрилмаган адиб ва шоир, илмул-хилоф ва мазҳаб соҳалари бўйича юксак салоҳиятга эга бир зот эди».

Сўнгра Лакнавий «Ҳидоя» китоби ҳақида қуйидагидек фикр билдиради: «Мен «Ҳидоя» китобини, унинг шарҳлари ва «Мухторотун-навозил»ни ўқиб чиқдим. Марғиноний ёзган асарлар, айниқса, «Ал-Ҳидоя» мақбул (қабул қилинган) ва ишонарлидир, негаким, бугунга қадар ҳам барча фозил кишилар ва ҳуқуқшунослар учун фойдаланиш манбаи бўлиб келмоқда».

Юқорида зикр этилган фикрлар ва бошқа кўп тадқиқотчилар томонидан билдирилган ижобий баҳолар, «Ҳидоя» китобининг қанчалик илмий аҳамиятга эга эканлиги учун етарли ва қониқарли далил ҳисобланади.

Шофиъий мазҳабининг баъзи бир намоёндалари, «Ҳидоя» муаллифини, баъзи бир эътиборга эга бўлмаган ҳадислардан фойдаланган деб танқид қилганлар. Лекин тадқиқотчилар, жумладан, Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий, «бундай ёндашувларга, Марғинонийнинг юксак мақоми ва буюк олимлигидан хабарсизлик сабаб бўлган» деб таъкидлаган. Шайх Муҳиддин Абдулқодир ибн Муҳаммад ал-Қураший ал-Мисрий (вафоти 775 х. й.) «Ҳидоя» китобида келтирилган ҳадисларни тахријж қилиб (ҳадислар матни тўғри эканлиги ва ровийларининг ишонарли эканлигини исботлаб бериб) уни «Ал-Иноя би-маърифати аҳодисил-Ҳидоя» деб атаган. Шунингдек, шайх Алоуддин «ал-Кифоя фи маърифати аҳодисил-Ҳидоя» номли китобида, шайх Жамолуддин Абдулло ибн Юсуф Зайлаъий «Насбур-раъйа ли аҳодийсил-

Ҳидоя» номли китобида мазкур ҳадисларнинг саҳиҳлигини кўрсатиб берганлар. Охирги асарни ибн Ҳажар Асқалоний қисқартириб **«Ад-диroyа фи мунтаҳаби аҳодисил-Ҳидоя»** деб атаган.

«Ҳидоя» китоби ҳам шакл ва тузилиш нуқтаи назаридан, ҳам ички мазмуни жиҳатидан ҳанафий мактаби таълимотининг ёрқин намунаси бўлгани учун, кейинги даврларда кўп фикҳий асарлар унга ўхшатиб, унинг услубидан фойдаланиш асосида ёзилган...

Ҳиндистонлик машҳур тадқиқотчи олим Азиз Аҳмад **«Ҳиндистонда ислом тафаккури тарихи»** номли асарида таъкидлашича, ҳанафий фикҳи Ҳиндистон бўйича, Гиёсуддин Туғлуқ даврида, ҳадисларга асосланган ҳукмларга нисбатан устун тургани, ўлкани идора қилиш қонунлари, Қуръонга ва Ҳиндистоннинг собиқ султонлари русумларига таянган ҳолда, бутунлай ҳанафий мазҳаби таъсири остида бўлиб, унинг ўғли ва ўринбосари Муҳаммад ибн Туғлуқ **«Ҳидоя»** китоби ҳақида комил маълумотга эга эканлигини таъкидлаб ўтади.

Шунингдек, муаллиф берган маълумотларга кўра, ушбу даврда яратилган икки катта ҳуқуқий асар, яъни **«Фикҳи Ферузшоҳий»**, Тоторхон ташвиқоти ва нафақаси билан Олим ибн-Ало томонидан ёзилган катта ҳажмли **«Фатовои Тоторхония»**, Феруз Туғлуқ ҳокимияти даври (1351-1388)да таълиф этилиб, уни ёзишда **«Ҳидоя»** услубидан фойдаланилган эди. Муаллиф сўзига кўшимча қилиб шуни ҳам айтиш мумкинки, Ҳиндистонда ундан кейин ёзилган ҳуқуқий асарлар, жумладан, **«Фатовои Иброҳимшоҳий»**, йирик ҳуқуқий манба ҳисобланмиш, Бобурий давлатининг 4 жилдлик ҳуқуқий кодекси **«Фатовои Оламгирий»** да ҳам **«Ҳидоя»** таъсирини тўғридан-тўғри кўриш мумкин.

Ҳиндистондан ташқари «**Фатовои Ҳиндия**» номи билан шуҳрат қозонган «**Фатовои Оламгирий**» Бобурийлар сулоласининг иқтидорли императори Аврангзеб Оламгир буйруғига биноан бир гуруҳ салоҳиятли фақиҳлар томонидан ёзилиб, унинг ўз назорати остида тугатилган. 4 жилдлик, 3500 бетлик ҳажмга эга бўлган ушбу кодекс Низомуддин Бурҳонпўрий раҳбарлигида 24 та олимлар гуруҳи томонидан тайёрланиб, мамлакат судларида асосий ҳуқуқий қўлланма ўрнида ишлатилган. «**Фатовои Оламгирий**» урду тилига таржима қилиниб, 1889 йили Лакнахуда нашр этилган. Ушбу кодекс қўлёзмаларидан Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институтининг қўлёзмалар кутубхонасида кўп нусхалар мавжуд.

Айтилганлардан яққол кўриниб турибдики, «**Ҳидоя**» китоби бугунги кунга қадар Ислом ҳуқуқшунослиги бўйича барча соҳаларда ўз таъсирини ўтказиб келган ва фақиҳларнинг кўпчилиги, уларнинг мазҳабларидан қатъи назар, унга катта эътибор кўзи билан қараганлар. Шу сабабли бу асарга жуда кўп шарҳлар ёзилиб, баъзан эса қисқартирилиб, қисқартмаси устидан ҳам кўп шарҳлар ёзилган.

Биринчи бўлиб «**Ҳидоя**»ни ўз невараси — бухоролик Садруш-шариа иккинчи Убайдулло ибн Масъуд учун қисқартирган Тожуш-шариа Маҳмуд ибн Садруш-шариа биринчи, ўз қисқартмасини «**Викоятур-ривоя фи масоил-л-Ҳидоя**», деб атаб, унинг муқаддимасида «**Ҳидоя**» ҳақида қуйидагидек фикр билдирган эди: «**Ал-Ҳидоя**» **фахрланишга арзигулик бир нафис ва олий асар, тўлқинланувчи бир уммон, юксак ўринли, қимматли, ўз аниқ далиллари ва бурҳонлари билан катта аҳамиятга эга, чексиз яхши томонлари ва порлоқ жумлалари билан ҳаммага файзу барака манбаи**

бўлиб келган бир китобдур» (Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти, Р. 9445 рақамли кўлёзма, 1-бет).

Ушбу асарни Садруш-шариа иккинчи ҳам шарҳлаган ва ҳам уни қисқартириб, «**Мухтасарул-Викоя**» деб атаган. Мазкур «Хидоя» қисқартмасининг қисқартирилгани устидан ҳам буюк фақиҳлар томонидан араб, форс, турк ва татар тилларида ўндан кўпроқ шарҳлар ва улар устидан ҳошиялар ёзилган бўлиб, аксарияти катта аҳамиятга эга бўлганлигидан турли мамлакатларда нашр этилган. Бу ҳақда тўлиқ маълумот ушбу тўпламнинг иккинчи ва учинчи мақолаларида берилган. «**Мухтасарул-Викоя**»нинг татарча таржимасидан ўзбек тилига ўгирилган матни 1994 йили «**Чўлпон**» нашриёти томонидан чоп этилди. (Нашрга тайёрловчилар: Рашид Зоҳид, Акрам Дехқон.)

«Мухтасар» асарига ёзилган бизга маълум охириги катта шарҳ Тошкентлик олим Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан ўзбек тилида ёзилиб, «**Мажмаъул-Мақсуд**» номи билан муаллиф томонидан икки жилдда 1917 йилгача Тошкент тошбосмахоналарида икки маротаба 1080 бетлик ҳажмда нашр қилинган эди. 1996 йили «Адолат» нашриёти унинг I жилдини таниқли олим Маҳмуд Ҳасаний томонидан кирилл ёзувида тайёрланган матнини 100 минг нусхада нашр қилиб, жуда хайрли ишга қўл урди. Ҳуқуқшунослар унинг II жилдини ҳам қутмоқдалар...

Марғинонийнинг шоҳ асари «Хидоя» устидан ёзилган шарҳлар жуда кўп. Ибн Қутлубуғо «Тожут-тарожим», Ҳожи Халифа «Кашфуз-зуннун», Муҳаммад Абдулҳай Лакнавий «Ал-Фавоидул-бахия» асарларида, шунингдек, «Ислом энциклопедия»си ва бошқа кўп манбаларда «Хидоя»га ёзилган шарҳлар ҳақида муфассал

маълумотлар берилган бўлиб, уларнинг сони 35 тадан ошади. Агар биз «Ҳидоя»нинг қисқартмаси «**Вақоятур-ривоя**» ва унинг қисқартмаси бўлмиш «**Мухтасарул-Виқоя**» устидан ёзилган кўп сонли шарҳларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, унда «Ҳидоя» ва унинг қисқартирилган матнлари устидан ёзилган шарҳлар сони 50 тадан ошади. Агар атамалар, номлар, жойлар, айрим эътирозлар ва саволларга ойдинлик киритиш ва жавоб бериш мақсадида ёзилган хошиялар, таълиқлар ва матн иборалари остида берилган изоҳлар ҳақида ҳам сўз юритмоқчи бўлсак, унда бошқа бир катта мақола ёзишга тўғри келади.

«Қуръони Карим»дан кейин ислом ҳуқуқининг асосий манбаларидан бири бўлмиш Имом ал-Бухорийнинг «Ал-Жомеъ ас-саҳиҳ» китоби устидан Броккелман «Араб адабиёти тарихи»да ёзишича, 43 та шарҳ ёзилган. Алварднинг ёзишича, Берлиндаги қўлёзмалар рўйхатига унинг 60 та шарҳи киритилган. Шунга биноан айтиш мумкинки, Ал-Бухорий асаридан кейин, Ал-Марғиноний асари — «Ҳидоя» энг кўп шарҳларга эга бўлган асардир. Бу эса «Ҳидоя»нинг қанчалик буюк илмий-амалий ва ҳаётий аҳамиятта молик эканлигини инкор қилиб бўлмайдиган далиллардан биридир.

Қуйида мазкур шарҳларнинг бир қисмини қисқа шаклда танитиб ўтамиз:

1. Ас-Суютийнинг ёзишича, биринчи бўлиб, «Ҳидоя»га шарҳ ёзган Ҳисомуддин ибн Али Сағноқий Ҳанафий бўлиб, уни «**Ан-Ниҳоя**» деб атаган (7—8 хижрий асрлар).

2. Баъзиларнинг фикрича, биринчи шарҳни Ҳамидуддин Али ибн Зариф ал-Бухорий икки жилдда ёзиб, «**Ал-Фавоид**» деб атаган (7 хижрий аср).

3. Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий ал-Кокий 8 ҳижрий асрда ёзган «**Миъроҷуддирия**» номли шарҳ.

4. Садруш-шариа биринчи Убайдулло ал-Маҳбубий ал-Ҳанафий ёзган «**Ниҳоятул-кифоя фи ди-роятил-Ҳидоя**» номли шарҳ.

5. Имом Абулаббос Аҳмад ибн Ассоружий (вафоти 70 ҳижрий йил) «**Китобул-иймон**» гача ёзган «**Ал-Иноя**» номли шарҳ, ундан кейин қози Саъдуддин Муҳаммад ибн Муҳаммад Дайрий (вафоти 867 х. й.), қолган қисмларни «**Бобул-Муртад**» гача олти жилдлик шарҳи билан такмил қилган.

6. Имом Жалолуддин Умар ибн Муҳаммад ал-Ҳаббозий (вафоти 691 х. й.) ёзган ҳошия катта шуҳрат қозониб, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Қунавий ушбу ҳошияни «**Ҳидоя**» асари охиригача такмил қилиб, уни «**Такмилатул-фавоид**» деб атаган.

7. Имом Қувомуддин Амир котиб ибн Амир Умар ал-Итқоний Ҳанафий (вафоти 758 х. й.) томонидан ёзилган «**Ғоятул-баён ва нодиратул-акрон**» номли уч жилдлик шарҳ. Муаллиф ушбу шарҳни 26 йил-у олти ой давомида Бағдод ва Дамашқ шаҳарларида ёзиб тугатган.

8. «**Ал-Кифоя**» номли шарҳни Котиб Чалабий «**Ал-Виқоя**» муаллифига нисбат берган бўлса, «**Ислом энциклопедияси**» да у Ал-Курлоний (8 х. аср) га нисбат берилган.

9. Абулбаракот Абдулло ибн Аҳмад ан-Насафий (вафоти 710 х. й.) га нисбат берилган шарҳ.

10. «**Фатхул-қадийр лил-оҷизил-фақийр**» имом Камолуддин Муҳаммад ибн Абдулвоҳид Ассийвосий ибнул-Хуммом ал-Ҳанафий (вафоти 861 х. й.) томонидан «**Китобул-вақола**» гача ёзилган икки жилдлик шарҳ. Алилқорий мазкур шарҳ учун икки жилдлик ҳошия ёзган. Қозизода муфтий Аҳмад

ибн Кўрд (вафоти 988 х. й.) китобнинг шарҳини охиригача такмил қилиб, Иброҳим ибн Муҳаммад ал-Ҳалабий (вафоти 956 х. й.) «Фатҳул-қадир» ни бир жилд қилиб қисқартирган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, «Фатҳул-қадир», унинг ҳошия ва кўшимчалари катта шухрат ва эътибор қозониб, Миср, Ҳиндистон ва бошқа мамлакатларда кўп нусхаларда нашр этилган.

11. Имом Сирожуддин Умар ибн Али ал-Каттоний ёзган таълиқ (китоб матни учун ҳошияларда берилган изоҳлар).

12. Шайх Сирожуддин Умар ибн Исҳоқ Ғазнавий Ҳиндий (вафоти 773 х. й.) ёзган икки шарҳ. Ушбу шарҳлар жадал ва мунозара шаклида ёзилган.

13. Шайх Акмалуддин Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Бобартий (вафоти 786 х. й.) томонидан «Иноя» номи билан ёзилган 2 жилдлик шарҳ. Бу шарҳ Рум диёрида (Туркияда) катта эътибор ва аҳамиятга эга бўлиб, Исо ал-Муфтий Саъдуддин (вафоти 945 х. й.) унинг устидан бир ҳошия ёзган.

14. Ибнут-Туркмоний ал-Мординий шарҳи.

15. Қози Бадруддин Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Айнӣ шарҳи.

16. Ибнуш-Шахна Муҳиббуддин Муҳаммад шарҳи.

17. Мусаннифак Али ибн Муҳаммад шарҳи.

18. Аҳмад ибн Мустафо Тошкўбризода шарҳи.

19. Ахийзода Абдулҳалим ибн Муҳаммад шарҳи.

20. Ал-Мавло Закариё ибн Байрам ал-Муфтий шарҳи.

21. Муслихуддин Мустафо ибн Закариё ибн Ойдуғмиш ал-Қирмоний ёзган «Иршодур-ривоя фи шарҳил-Ҳидоя» номли шарҳ.

22. «Зубдатур-ривоя» номли қози Абдурраҳим ибн Али Омадий ёзган шарҳ.

23. Ибн Абдулҳақ Иброҳим ибн Али ад-Дамашқий шарҳи.

24. Саййид Шариф Али ибн Муҳаммад ал-Журжоний шарҳи.

25. Аҳмад ибн Абдилқодир ал-Ханафий шарҳи.

26. «Ал-Лубоб» номли шарҳ.

27. Муинул-Ҳиравий шарҳи.

28. «Равзатул-ахбор» номли шарҳ.

29. Абубакр ибн Муҳаммад ал-Ҳисний шарҳи.

30. Иброҳим ибн Али ат-Туртусий шарҳи.

31. Ибн Абдилло ал-Ҳиндий ад-Дихлий шарҳи.

32. Ас-Самарқандий ал-Ҳамидий ёзган таълик ва бошқа бир қатор қисқартмалар, шарҳлар, таълиқлар, турли мамлакатларда, айниқса, Ҳиндистон босмаҳоналарида охириги йилларда нашр этилган «Ҳидоя» матни учун ёзилган муқаддималар ва ҳошиялар диққатга сазовордир. Шулар жумласидан, аллома Ал-Ҳаддод, Мавлавий Абдулҳалим, Мавлавий Абдулҳай томонидан ёзилган муқаддима ва изоҳлар ушбу олий асарнинг туб мазмунига етиб бориш учун катта ёрдам беради.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, Бурҳонуддин Марғиноний ислом ҳуқуқшунослиги тарихида чуқур из қолдирган, XIII асрдан буён дунё ҳуқуқшунослари диққатини ўз Ватани Риштон, Марғилон, Фарғона — Ўзбекистонга жалб этиб келган буюк аллома ва иқтидорли фақиҳдир. Унинг шоҳ асари — «Ҳидоя» китоби, мумтоз фикҳий асар сифатида ўз аҳамиятини сақлаб қолади.

Ишончимиз комилки, келажакда «Ҳидоя» китоби ва унинг муаллифи ҳақида жуда кўп мақолалар, илмий монографиялар, номзодлик ва докторлик диссертациялари ёзилиб, нашр этилгусидир. Агар ушбу мақола ёш изланувчилар учун, озгина ёрдам берадиган бўлса ҳам, биз ўз олдимизга қўйган мақсадга эришган бўлардик.

Энди мақоламизни Бурхонуддин Марғинонийнинг шогирдларидан бири бўлмиш Бурхонул-ислом аз-Зарнужий, ўзининг «Таълимул-мутаалим» номли китобида, ундан ривоят қилган бир қитъа шеър ва бир қисқа сўз таржималари билан тугатамиз:

«Буюк имом, устод, «Хидоя» муаллифи менга куйидаги шеърларини ўқиган эдилар:

Обрў ва эътиборсиз олимдан, катта фасод келиб чиқади.

Ундан ҳам каттароқ фасод манбаи, обидлик ва зоҳидлик даъвосини қилган кишидур.

Ўз динлари бўйича уларга эришган дунё аҳлига, улар буюк фитналарга сабаб бўлғусидурлар.

Шунингдек устод менга бундай деган эдилар:

Ҳеч қачон, илм ўрганиш ишида, узилиш юз бермаслиги керак, негаки бу катта йўқотишларга олиб боради. Мен илм ўрганиш жараёнида, ҳеч қачон узилишга ўрин қўймаганим сабабли, барча сафдошларимдан ўзиб ўтдим».

«ҲИДОЯ» ВА БУХОРОЛИК ФАҲИҲЛАР

Кўп йиллар муқаддам Бухоро васфига бағишлаб ўзбек тилида ёзилган бир мухаммасни ўқигандим. Бобораҳим Машраб қаламига мансуб мазкур асарда қуйидаги ривоят тилга олинарди: «Ҳазрати Муҳаммад Пайғамбар (С. А. В.) Меърож кечаси кўкка кўтарила туриб, ер юзига қарасалар, бир ерга осмондан нур ёғар ва иккинчи бир жойдан осмонга қараб нур таралаётган эмиш. Ҳазрати Муҳаммад таажжубланиб, бу ҳақда ўз йўлдоши фаришта Жаброилдан сўрабдилар. Жаброил: «Осмондан нур ёғилаётган жой Маккаи Муаззамадир. Уша ерда Каъбатуллоҳ (Байтуллоҳ — Худонинг уйи) борлиги ва ваҳий юбориладиган жой бўлгани учун бундай катта шарафга муяссар бўлган. Иккинчи жой эса Бухородир. Бу шаҳар келгусида Ислом динининг таянчига айланиб, ундан чиққан олиму фозиллар дунёга илму фан ёғдусини таратгайлар. Ўзининг илму дин арбоблари билан ажралиб турадиган бу шаҳардан тарқалган ёғдулар оламни ёритиб тургай».

Ушанда Ҳазрати Муҳаммад Бухорои шариф ва унинг бўлажак олимлари ҳақида эзгу дуо қилган эканлар. Мазкур ривоят бир ажойиб башорат ва нозик рамзий маънога эга. Ҳақиқатдан ҳам ушбу шаҳар ўз олимлари, адиблари, қолаверса бутун моддий ва маънавий маданияти билан дунёнинг энг буюк, машҳур шаҳарлари қаторидан ўрин эгаллаб келган.

Шу шаҳарда туғилиб, шуҳрат қозонган буюк муҳаддис Имом Исмоил Бухорий, йирик табиб ва файласуф Абу Али ибн Сино, улуғ сўфий ва катта тариқат пешвоси Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқа ўнлаб илму санъат арбоблари бу муддаонинг инкор этиб бўлмас гувоҳидир.

Ҳадисларнинг олтига энг саҳиҳ тўпламлари (Сихоҳи ситта)нинг биринчиси ва «Қуръони Карим»дан кейин энг мўътабар китоб ҳисобланган имом Бухорийнинг «Алжомеъус-саҳиҳ» асари, асрлар оша барча Ислом дунёсини буюк олим ақлу заковатига қойил қолдирган. Шунингдек, Ибн Сино ўзи яратган мангу асарлари туйфайли ва Баҳовуддин Нақшбанд тасаввуф тариқатига киритган ҳаётий таълимотлари билан жаҳон миқёсида катта ҳурмат-эътиборга сазовор бўлиб келмоқдалар.

Бухоролик ўнлаб атоқли фақиҳлар (ҳуқуқшунос олимлар) орасида, Садруш-шариялар оиласи ўзларига хос мавқега эга бўлиб, Ислом ҳуқуқшунослигида мумтоз ўрин тутган ҳанафий мазҳабининг йирик намояндалари сифатида хизмат қилдилар ва Марғинонийнинг шоҳ асари «Ҳидоя» га катта диққат ва эътибор қаратдилар. Замонасининг машҳур ҳуқуқшунос олими бўлган Садруш-шария **Аҳмад ибн Жамолуддин Убайдулло ал-Маҳбубий ал-Бухорий** бўлиб, у XIII асрда яшаб ижод этган ва муҳим фикҳий асарлар, жумладан, «Ҳидоя» устидан ёзилган шарҳлардан бирининг муаллифи сифатида танилган. Унинг ўғли **Тоҷуш-шария** лақаби билан шуҳрат қозонган Маҳмуд ибн Садруш-шария ҳам ўз отаси сингари, ажойиб ҳуқуқшунос олим бўлиб, ҳанафийлар фикҳи соҳасида ўзидан унутилмас илмий асарлар қолдирди. Тоҷуш-шария, ўз невараси (**Садруш-шария ассоний**) (**иккинчи ёки кичик Садруш-шария**)ни ислом ҳуқуқи бўйича яхши тарбиялаб, фикҳий масалаларни унинг миясига сингдириш мақсадида Бурҳонуддин Марғинонийнинг шоҳ асари бўлмиш «Ҳидоя»нинг энг асосий масалаларини қисқартириб олиб, бир китобда ижодий шаклда жамлаб, уни «**Виқоятур-ривоя фи масо-**

илил-Ҳидоя» («Ҳидоя масалаларида ривоятларни сақлаш») деб атади.

Асар «Ҳидоя»нинг энг яхши ва қулай қисқартмаси сифатида катта эътибор қозониб, асрлар давомида ўқилиб, шарҳланиб келган ва уни изоҳлаш учун хошиялар ёзилган.

Тоҷуш-шарианинг невараси **кичик ёки иккинчи Садруш-шариа** лақаби билан машҳур бўлиб келган **Убайдулло ибн Масъуд** бу оиланинг фари ва ҳанафийлар фикҳининг порлоқ юлдузи ҳисобланади. У бобоси Тоҷуш-шариа тарбиясида камол топиб, шарқ ҳикмати (фалсафаси), калом илми ва табиатга оид фанларни ўзлаштириб, фикҳ илмида буюк аллома сифатида танилди ва ҳанафий мазҳабининг атоқли ва сермахсул олимларидан бири бўлиб ижод қилди.

У аждодларидан қолган илмий асарларни жамлаб, нафис ёдгорликларни тўплаш билан шуғулланиб келди ва бобоси ёзган **«Викоятур-ривоя»**ни араб тилида шарҳлаб, уни **«Шархул-виқоя»** деб атади. Бу китоб энг яхши ва тўлиқ шарҳ ҳисобланади.

Шундан кейин баъзи ўқувчиларнинг **«Викоятур-ривоя»** китобини ўзлаштириб олишга қурби етмаётганлигини сезиб, ундаги энг зарурий масалаларни танлаб олиб, уни **«Ан-Нуқоя»** (қисқача баён) ёки **«Мухтасарул-виқоя»** деб атади. Асарнинг муқаддимасида муаллиф шундай деб ёзади:

«Бобом Маҳмуд ибн Садруш-шариа менинг фикҳ илмини яхши ўрганишим учун «Викоятур-ривоя фи масоилил-Ҳидоя» китобини тузди. Бу китобдек сўзлари мўжаз, мазмуни аниқ ва тўла иккинчи бир китобни замон кўзи кўрган эмас. Мен баъзи бир толиблар ҳиммати бу китобни ўрганиб ўзлаштиришга қодир эмаслигини сезиб, зарурий масалаларни танлаб олиб, ушбу «Мухтасар» (қисқартирилган китоб)ни чиқардим. Ҳар ким «Ҳидоя»

да келтирилган масалаларни ўрганиб, ўз хотирида сақламоқчи бўлса, «Викоя» китобини (бобом таълиф этган китобни) ўрганиб олишга урингай. Шошилиб турган, вақти оз бўлган киши мен таълиф этган бу «Мухтасар» («Мухтасарул-Викоя»)ни ўрганишга таважжух қилгай». Шунингдек, Садруш-шариа иккинчи фикр асослари бўйича «Аттанқийх» (Сўзни покизалаш, бир хос мавзуга тааллуқли ҳукмни умумийлаштириш) номли асар ёзди, сўнгра уни бир чиройли шаклда шарҳлаб «Аттавзийх» деб атади.

«Ал-муқаддимотул-арбаъа» (Тўртта муқаддима), «Таъдийлул-улум ваш-шурут...» номли асарлари ҳам катта эътибор ва шуҳрат касб этиб келган. Зарқалий берган маълумотга кўра, «Маоний» (Адабиётга оид фанлар) соҳасида «Ал-Вишоҳ» (Бўйинга тақиладиган безак) номли китоб ҳам унинг қаламига мансубдир.

Садруш-шариа ва унинг барча аждодлари илму фан арбоблари сифатида кўп ҳурмат ва иззат билан яшаганлар. Ҳиндистонлик машҳур олим Абдулҳай Лакнавийнинг ёзишича, Саййид Аҳмадат-Таҳовийнинг шогирди Ал-Мавло Абдулмўмин-Аддимётгий «Таолийкул-анвор ало-дуррил-мухтор» («Дуррул-мухтор китобига ёрқин хошиялар») номли асарида, унинг насабини Пайғамбарнинг машҳур саҳобаларидан бири бўлмиш Ибода ибн ас-Сомитга боғлайди. У, жумладан, бундай деб ёзди: «Устодимиз Саййид Муртазо Ҳусайн силсиласида кўрдимки, Садруш-шарианинг насабини қуйидагидек зикр этган: Убайдулло ибн Масъуд ибн Тожуш-шариа Маҳмуд ибн буюк Садруш-шариа Аҳмад ибн Жамолуддин Абулмакорим Убайдулло ибн Иброҳим ибн Аҳмад ибн Абдулмалик ибн Умар ибн Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Халаф ибн Ҳорун ибн Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳбуб ибн ал-Валид

ибн Убодат ибн ас-Сомит ал-Ансорий ал-Махбубий. Шунингдек, устодимиз унинг насабини Бухоро тарихида кўрганман дедилар».

Садруш-шариаalar ва уларнинг оила аъзолари фикҳ илмини ўз замоналарининг энг буюк олимларидан олганлар. Уларнинг фикҳ илмини ўрганиш силсиласи бухоролик атокли фақиҳ Абу Абдилло ибн Абийхафс Кибийрга етиб боради.

Абдулҳай Лакнавий «Мухтасарул-виқоя» муаллифи Садруш-шариа иккинчини «Барча (олимлар) томонидан қабул қилинган имом, шариат қонунларининг соқчиси, аслий ва фаръий (жузъий) муаммолар устоди ва қисқартирувчиси, ақлий ва нақлий (шаръий) фанлар олими, фақиҳ (хуқуқшунос), фикҳ усуллари (асослари)нинг билимдони, мангиқий, муҳаддис (ҳадисшунос) муфассир, тилшунос, адиб, мутакаллим, буюк қадру манзилат ва юксак мақом эгаси, илму адаб билан тўлиб тошган, мажду азаматни ота-боболаридан мерос қилиб олган зот» деб танитади.

Садруш-шариа иккинчи 1346 йил ҳаётдан кўз юмди. Унинг қабри ота-боболарининг абадий маконлари — Бухоронинг Шаръобод деган жойидадир.

Садруш-шариа Ўрта Осиёда ислом ҳуқуқининг яловдори ҳисобланади. Унинг «Мухтасарул-Виқоя» асари кўп асрлар давомида ислом ҳуқуқини ўрганиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилди ва ҳозирда ҳам ўз эътиборини йўқотган эмас. Бу китоб ҳанафий мазҳабида Ал-Марғиноний яратган ҳуқуқшунослик йўналишининг асосий манбаи бўлмиш «Ҳидоя» асаридаги таълимотни кенг кўламда талқин этишда ва бу йўналишнинг ривожи йўлида улкан ҳисса қўшиб келди.

Китобнинг шуҳрат ва эътиборига асосий сабаб шу бўлса керакки, «Ҳидоя» ва унинг қисқартмаси «Ал-Виқоя»даги жуда кўп масалалар

ичида энг асосий ва энг ҳаётийларини танлаб олиб, мўжаз шаклда ўз китобига киритган, уларни жуда содда ва тушунарли ифодалашга муваффақ бўлган.

Ҳисоблаб кўрганда, ҳажм нуқтаи назаридан «**Мухтасарул-Викоя**» «**Ҳидоя**»нинг ўн биридан бир (11:1) қисмига тўғри келади. Лекин ҳажмига қарамасдан, уни диққат билан ўқиган малакали киши, ислом ҳуқуқининг асосий масалаларини ўзлаштириб олишга эришади. Шу сабабли машҳур ҳуқуқшунос олимлар томонидан араб, турк ва форс тилларида унга бағишлаб кўп шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган ҳамда узоқ муддат давомида исломий до-рулфунунлар дастурларига киритилган.

«**Кашфуз-зунун**» муаллифи Ҳожи Халифа «**Мухтасар**» нинг араб тилида шарҳловчиларидан куйидагиларни зикр этади:

1. Аҳмад ибн Муҳаммад аш-Шаманий.
2. Ибн ал-Айний ал-Ҳанафий.
3. Абдулвоҳид ибн Муҳаммад.
4. Алоуддин Али ибн Муҳаммад.
5. Ибн Қутлубғо ал-Ҳанафий.
6. Маҳмуд ибн Илёс-ар-Румий.
7. Шамсуддин Муҳаммад ал-Қўхистоний.
8. Алий-Алқорий.
9. Абул-Макорим ибн Абдилло ибн Муҳаммад.
10. Нуруддин Абдурраҳмон ибн Аҳмад ал-Жомий.

Ушбу китоб турк ҳуқуқшунос олимлари томонидан ҳам қизиқиш билан кутиб олинган. Масалан, XV асрда Шамсуддин Аҳмад ибн Ҳамза турк тилида бу китобга бағишлаб бир ажойиб ҳошия ёзган ва Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Кирмоний матнини турк тилига назм қилган ва шунингдек, қози Юсуф ибн Давлат ўғли мазкур ҳошияни туркча назм этган.

Самарқандлик ҳуқуқшунос олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Аби Бакр Самарқандий Гўрмирий бу асарни форс тилига таржима ва шарҳ қилиб, унда мавлоно Фаҳруддин Илёс ёзган шарҳдан фойдаланган.

XX аср аввалларида бу китоб домла Шамсий Охунд ибн Ниёз Муҳаммад томонидан Эшон Тилла Хожа илтимосига биноан у билан биргаликда форс тилига таржима қилиниб, Тошкентда нашр этилган. Шунингдек, мулло Холид ўғли мулло Абдуллатиф мазкур асарни «**Китобун-нуқоя мухтасарул-Викояга туркий шарҳ**» номи билан шарҳлаб Қозонда нашр қилдирган.

«**Мухтасарул-викоя**» ўзбек тилида Тошкентлик ҳуқуқшунос олим Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан «**Мажмаул-Мақсуд**» номи билан катта ҳажмда шарҳу таржима қилиниб, XX асрнинг ўн еттинчи йилларигача икки марта нашр этилган.

«**Мажмаул-Мақсуд**» ё «**Мухтасарул-викояи туркий**» икки жилдан иборат бўлиб 1100 саҳифани ўз ичига олади. Муаллиф уни ўз мухлисларининг илтимос ва талабларини назарда тутиб, она тили (туркий тил — ўзбек тили)га шарҳу таржима қилган. У китоб муқаддимасида ва унинг нашри муносабати билан ёзган ўзбекча, арабча шеърларида бу ҳақда ҳар томонлама маълумот беради.

Мақсудхўжа ўз шарҳида 50 дан ортиқ фикҳий манбалардан фойдаланиб, муҳим ва керакли бўлган ҳуқуқий масалаларни ҳар томонлама очиб беради.

Фикримизча, бу асар Абу Ҳанифа мазҳаби бўйича ўзбек тилида ёзилган энг катта ҳуқуқий манба ҳисобланади. Ҳозирги мустақиллик шароитида Ўзбекистонда ҳуқуқшунослик фанлари ва қонун тузиш тизимини ривожлантириш учун ундан кенг қўламда фойдаланиш мумкин.

«**Мухтасарул-виқоя**»нинг арабча матни Муҳаммад Амин Муҳаммад Юсуф, Абдулбоқий Имомжон ва Абдул-Босит Қамбар томонидан нашрга тайёрланиб, 1991 йили «Мовароуннаҳр» нашриёти томонидан Тошкент шаҳрида чиройли шаклда нашр этилган.

Садруш-шариа иккинчи Убайдулло ибн Масъуд «**Мухтасар**»дан ташқари, Абу Ҳанифа мазҳабининг асосларига таяниб, ҳам «**усули фикҳ**» (фикҳ илмининг асослари), ҳам «**фуруъл-фикҳ**» (фикҳ илмининг тармоқлари) соҳасида турли асарларга шарҳлар ёзгани учун унинг борасида маълумот берган тадқиқотчилар «**Фақихун ҳанафийун**» (Ҳанафий фикҳининг олими ё ҳанафий мазҳабидаги ҳуқуқшунос олим) иборасини унинг исми билан бирга ёзиб келганлар.

Шундай қилиб, буюк аллома Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг шоҳ асари «**Ҳидоя**» нинг мағзини ўз ичига олганлиги учун асрлар давомида «**Кичик Ҳидоя**» сифатида қўлланиб келган «**Мухтасарул-Виқоя**» турли тилларда ёзилган шарҳлар ва таржималари билан Абу Ҳанифа мазҳаби асосида юзага келган Мовароуннаҳр ҳуқуқшунослик мактабининг ривожига катта ҳисса қўшди ва ҳанафийлар мазҳабининг йирик намояндаси бўлмиш **Садруш-шариа иккинчи** Убайдулло ибн Масъуд номини абадийлаштириш учун катта омил бўлиб хизмат қилди.

«МАЖМАУЛ-МАҚСУД» — «КИЧИК ҲИДОЯ»НИНГ КАТТА ШАРҲИ

Ўзбекистон давлати томонидан амалга оширилиб бораётган сиёсат, миллатни маънавий юксакликка кўтариш, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиётини маънавий мезонлар, руҳий фазилатлар ва ахлоқий меъёрлар билан таъминлаш ва маънавиятни халқ руҳига сингдириш учун катта аҳамиятга эга.

«Ўтмишдаги алломаларнинг бебаҳо мероси, қанчадан-қанча авлодларнинг маънавий-руҳий онгини ва турмуш тарзини шакллантирган эди ва ҳамон таъсир кўрсатмоқда»¹, — деб ёзади Ўзбекистон Республикаси Президенти И. А. Каримов.

Шу боис, умуминсоний қадриятларга содиқлик билан бирга, миллий-маданий ва тарихий қадриятларни тиклаш ва уларни кенг кўламда талқин этиб, авлодларга танитиш замон тақозоси ҳисобланади. Чунки бу қадриятлар халқнинг ҳақиқий бойлиги бўлиб, миллатнинг руҳи ва миллий моҳиятини ташкил этади.

Маълумки, қадимги Мовароуннаҳр ва Туркистон ўз буюк фақиҳлари (ислом ҳуқуқшунос олимлари) билан оламга донг таратган эди. Шу муносабат билан Мовароуннаҳр ҳуқуқшунослик мактабининг айрим намояндалари номларини санаб ўтишнинг ўзи кифоя. Етти машҳур қозилардан бири ва «Илмул-хилоф» фанининг асосчиси бўлмиш Убайдулло ибн Умар ад-Дабусий (XII аср), аллома Абу Хафс ан-Насафий (XII аср), бухоролик Тоҷуш-шариа, биринчи ва иккинчи Садруш-шариалар (XIII-XIV асрлар), Абдулазиз Марғинович ва унинг ўғли Абулҳасан Захируддин (XI

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Тошкент: Ўзбекистон, 1993. 40—41-бетлар.

аср), Абу Амр Албайкандий (XII аср) ва ал-Қаф-фолуш-Шоший (X аср) каби улкан олимлар ўзларининг кўшгина илмий асарлари билан ислом ҳуқуқшунослиги ривожига катта ва унутилмас ҳисса қўшганлар.

Бу олимларнинг саъй-ҳаракатлари ва улар ёзган нодир асарлар туфайли тараққиёт поғоналарига кўтарилган ислом ҳуқуқи халқимиз маънавий меросининг ажралмас бир қисми сифатида асарлар давомида Ўрта Осиё халқлари ҳаётида муҳим омил бўлиб хизмат қилиб, уларни бирдамлик ва аҳилликка даъват этиб келган.

Мазкур олимлар орасида буюк аллома улкан ҳуқуқшунос Бурҳонуддин Абулҳасан Али ибн Абу-бакр ибн Абдужалил Фарғоний ал-Марғиноний ўзига хос юксак мавқега эга. У саккиздан ортиқ муҳим илмий ҳуқуқий китоблар муаллифидир. Унинг энг муҳим асари «Ҳидоя» китоби ислом ҳуқуқшунослигида ўз мукамаллиги, илмийлиги ва ҳаётийлиги билан катта эътибор ва шуҳрат қозонган. «Ҳидоя» XII асрдан буён бутун мусулмон мамлакатларида энг мўътабар ва мукамал ҳуқуқий манбалардан бири сифатида қўлланиб келиб, унинг устидан жуда кўп шарҳлар ва ҳошиялар ёзилган.

Марғиноний «Ҳидоя» китобини араб тилида ёзган. Кейинчалик форс, инглиз, рус тилларига таржима қилиниб, ғарб олимлари учун ҳам ислом ҳуқуқини ўрганиб олиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилган.

Ҳозирги мустақиллик шароитида Марғиноний каби алломаларни танитиш ва улар яратган ҳуқуқий асарлардан кенг қўламда фойдаланиш учун замин яратиб бериш ўзбек ҳуқуқшунос олимлари учун фахрли бурч ҳисобланади.

Афсуски, дунё миқёсида кўп асарлар давомида қўлланиб келаётган ва мусулмон мамлакатлари-

да минг-минглаб нусхаларда қайта-қайта нашр қилинаётган «**Ҳидоя**» китоби ўтган салкам 80 йил мобайнида Ўрта Осиё мамлакатларида ҳатто бир марта ҳам нашр этилмади.

Яқинда «**Ҳидоя**» асарини профессор А. Саидов ташаббуси билан Салоҳуддин Муҳиддин раҳбарлигида тўғридан-тўғри арабча матнидан ўзбек тилига таржима қилиш бир қатор олимлар иштирокида бошланиб, биринчи жилди нашр учун тайёрланди. Ушбу хайрли иш, мазкур оригинал асарни ўзбек ҳуқуқшунос олимларига етказиш учун ниҳоят муҳим қадам бўлади.

«**Ҳидоя**» асарига қизиқиш ўтган саккиз аср давомида ҳеч қачон тўхтамаган. Айтганимиздек, у турли тилларга таржима қилиниб, унинг матни устидан ўнлаб атоқли олимлар томонидан шарҳлар, хошиялар ва изоҳлар ёзилиб келган ва баъзан унинг матнини осонроқ ўрганиш учун қисқартирилган. Ана шундай китоблардан бири XIII аср ҳуқуқшунос олими Тожуш-шариа лақаби билан шуҳрат қозонган Маҳмуд ибн Садруш-шариа (биринчи) ўз невараси **Садруш-шариа** иккинчи (кичик) учун таълиф этган «Викоятур-ривоя фи масоил-Ҳидоя» (Ҳидоя масалаларида ривоятларни сақлаш) китобидир. Бу китоб 4 жилдлик «**Ҳидоя**» китобининг энг муҳим масалаларини ўз ичига олади.

Унинг невараси бухоролик олим **иккинчи Садруш-шариа** Убайдулло ибн Маъсуд ибн Тожуш-шаранинг айтишича, бу китобдек сўзлари мўъжаз, мазмуни аниқ ва тўла иккинчи китобни замон аҳли кўрган эмас. У аввало, шу китобга шарҳ ёзади, сўнгра баъзи бир ўқувчилар «**Викоя**» китобини ўзлаштириб олишга қодир эмаслигини сезиб, ундаги энг зарурий масалаларни танлаб олиб, уни қисқартиради ва «**Ан-Нуқоя**» (Танланган) ё «**Мухтасарул-Викоя**» деб атайди.

«Мухтасарул-Викоя» номи билан машхур бўлган «Ан-Нуқоя» ўз ихчамлиги, мўъжазлиги ва равлонлиги билан катта эътибор ва шухратга эга бўлиб, кўп асрлардан буён «**Кичик Ҳидоя**» сифатида мусулмон мамлакатларида қўлланиб келмоқда. Машхур ҳуқуқшунослар унга араб, форс ва турк тилларида ҳар томонлама шарҳлар ёзганлар.

Маълумотларга қараганда, асрлар давомида «**Ҳидоя**»га қизиқиш қанчалик кучли бўлган бўлса, унинг хулосаси — «**Мухтасар**»га ҳам эътибор бериш шунчалик катта бўлган. Шу сабабли, биз бу ўринда ушбу асар ҳақида муфассалроқ маълумот бериб ўтмоқчимиз.

XVIII аср турк машхур олими Котиб Чалабий (Ҳожи Халифа) ўз ажойиб китоби «Кашфуззунун, ан асмоил-кутуби вал-фунун» («Китоблар ва фанлар номидаги гумонларни ёритиш-бартараф этиш»)да берган маълумотга кўра, араб тилида бу китоб шарҳловчиларининг энг муҳимлари қуйидагилардан иборатдир: Аҳмад ибн Муҳаммад аш-Шаманий, Ибн ал-Айний, Абдулвоҳид ибн Муҳаммад, Алоуддин Али ибн Муҳаммад, Ибну Қутлубғо, Маҳмуд ибн Илёс ар-Румий, Ал-Кўҳистоний, Алий-Алқорий ва бошқалар.

Қизиқарлиси шундаки, XV асрда Шамсуддин Аҳмад ибн Ҳамза бу китобга турк тилида бир ажойиб ҳошия ёзган ва Аҳмад ибн Аҳмад ал-Кармоний матнини турк тилида назм қилган ва шунингдек, қози Юсуф ибн Давлат ўғли мазкур ҳошияни туркча назм риштасига тизган.

«**Мухтасарул-Викоя**» форсий тилга Самарқандлик олим Жалолуддин Маҳмуд ибн Абубакр Самарқандий Гўрмирий томонидан таржима қилинган. Муаллиф муқаддиманинг охирида Абулғозий Убайдулло Баҳодурхонга сано ва сифатлар айтиб, илтимос билдирадигим, «агар у киши илтифот юзасидан бу асарга бир назар солсалар,

уларнинг кемёасар (кимё хосиятига эга) назарларидан олтинга айланиб, сайрафийлар (пул ва олтинни алмаштирувчи ва сараловчилар) бозорида эътибор тошгусидир».

Шарҳловчининг айтишича, у мавлоно Фахруддин Илёс ёзган шарҳдан қисқартириб фойдаланган. «Шарҳи Гўрмерий» номи билан шухрат топган бу китоб 1864 йил Афғонистон ва Туркистон тожирлари (савдогарлари) хоҳишига кўра, Ҳиндистондаги Лакнаху ва кейинроқ Нулкишур босмахоналарида (614 бетда) настаълиқ ёзувида нашр этилган.

Ушбу шарҳ Истанбул шаҳрида қози Абдуррахим Бухорий ўғли Қозизода Муҳаммад Шариф Махдум ихтимоми билан, бухоролик муфтий Муҳаммад Шариф ўғли Саид Оқил хаттотлигида нашр этилган.

«**Мухтасарул-Викоя**» нинг арабча матни форсча таржимаси билан 1901 йилда Тошкент шаҳридаги О. А. Порцов литография босмахонасида чоп этилган. Бу китоб домла Шамсий Охунд ибн Ниёз Муҳаммад томонидан Эшон Тиллохўжа илтимосига биноан, у билан бирга таржима қилинган.

Китобнинг энг муҳим шарҳларидан бири бўлмиш Али ал-Қорининг арабча шарҳи 1901 йил Олимжон ибн Муҳаммаджон ал-Борудий томонидан Қозон университети матбаасида нашр қилинган.

Мулло Абдуллатиф Мулло Холид ўғли ёзган «**Китобун-нуқоя Мухтасарул-Викояга туркий шарҳ**» 1873 йил мазкур матбаада икки жилд, 144 бетда нашр этилган. Шарҳловчи китоб муқаддимасида бундай деб ёзади: «Аллоҳ таолонинг ҳар қавмга, анинг лисони (тили) узра пайғамбар кундирмак ҳукми ҳар тоифага ўзлари дилинжа шариат аҳкоми баён эдилмоқ иқтизо эдар. Шул сабабдан туркча шарҳ эторго саъй ва ижтиҳод қилдук».

«Мухтасарул-Виқоя», турли тилларда таржима ва шарҳ қилиниб, турли мамлакатларда қанча кўп нашр этилгани ҳақидаги маълумотларни беришдан мақсадимиз, бу китобнинг қанча муҳим асар эканлигини кўрсатишдир.

Ҳозир биз ушбу қимматли асарнинг катта шарҳларидан бири бўлмиш ўзбекча шарҳи «**Мажма-ул-Мақсуд**» борасида сўз юритмоқчимиз.

Тошкентлик Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа томонидан «**Ан-нуқоя**» ё «**Мухтасарул-Виқоя**»га ёзилган икки жузълик (жилдлик) ўзбекча шарҳ «**Мажма-ул-Мақсуд**» деб аталган. Бу шарҳ форсий тилда ва баъзи бир араб тилида ёзилган шарҳларга нисбатан катгароқ ҳажмга эга.

Шарҳловчи икки ярим бетлик муқаддимасида Худо ҳамди ва Пайғамбар наътидан кейин фикҳ илми ва унинг аҳамияти борасида сўз юритиб, унинг бошқа илмларга нисбатан юксаклиги учун далиллар келтиради.

Муаллифнинг айтишича, асарнинг таълифига халқнинг истаги сабаб бўлган. Унга ҳар доим кишилар мурожаат қилиб, шариат масалалари борасида саволлар берадилар. Савол берувчилар кўпинча туркий тилчилар бўлади. Улар араб ва форс тилларига ошно бўлмаганликлари ҳақида сўзлашиб, олам китобдан тўлиб тошса-ю, лекин биз улардан баҳраманд бўла олмасак не фойда, деб фикҳни она тилларида ўрганишга умид билдирадилар.

*Чоҳдаги сув, қирдаги дарёни минг тавсиф қил,
Бўлмасам сероб, найлай, бўлса минг дарёи Нил.*

*Ташинадурмиз жаҳл сахросида, умр ўтди, дарийг,
Айлагил сероб олиб сув, гарчи андакдур ариг.*

Муаллиф уларнинг илтимоси чин кўнгилдан эканлигини назарда тутиб, бошқаларга манфаат етказиш ва билим ўргатишга чорловчи ҳадисларни зикр этади ва шунга биноан «**Мухтасарул-Викоя**»ни араб тилидан туркий тилга (ўзбек тилига) шарҳлай бошлайди. «**Ушбу «Мухтасарул-Викоя»ни туркий лафз бирла таржима қилдим, баъзи тегишли масалаларни бошқа китоблардан жамъ қилдим ва қайси китобдан олинганлигига ҳам ишорат қилдим, токи лафзи арабийни билмайдургонлар бу туркий шарҳига қараб, матни мухтасарга муқобил қилиб, маънини билиб ва ҳам лафзи арабийни ўргонгайлар, шоядки каминага ажри азим ҳосил бўлса**», — дейди муаллиф.

Муқаддимадан кейин мухтасарнинг арабча матни билан таржима ва шарҳи бошланади. Ўрни келганда шарҳловчи матн мазмунини ёритмоқ учун баъзи бир арабча сўзларни ҳар томонлама текшириб, баъзан грамматик қоидаларни ҳам изоҳлаб беради. У ҳар бир ҳуқуқий масалани шарҳлаш учун ўз фикру мулоҳазаларини билдиради ва кўпинча, мавзуларни кенгрок ёритиш ва яхшироқ тушунтириш учун турли фикҳий (ҳуқуқий) манбаларга мурожаат қилиб, мўътабар олимларнинг хилма-хил назар ва хулосаларини келтиради.

Муаллиф 50 тага яқин фикҳий манбалар, машхур фатоволар (турли масалаларга доир ислом ҳуқуқи олимлари томонидан берилган турли фикру назарлар мажмуалари)ни кўриб чиқиб, улардаги энг муҳим ва мўътабар фикру мулоҳазалардан ўз шарҳида фойдаланади.

«**Мухтасарул-Викоя**» умуман 50 та китоб ва «хилма-хил масалалар» фасли (охирги фасл)дан таркиб топиб, ҳар китоб бир неча фаслга бўлинади, шарҳнинг биринчи жуъби (жилди) ўн бир китобдан иборат бўлиб, ҳар китоб икки фаслдан 25 фаслгача бўлинади.

Ҳар бир китобнинг бошланишида муаллиф томонидан умумий масалалар баён этилиб, сўнгра ҳар фаслга тегишли бўлган масалалар ёритилади.

Биринчи жузънинг асосий қисми ислом динининг негизи бўлмиш иймон ва унга боғлиқ ақидавий усуллар, тоат ва ибодатга ихтисослаштирилган бўлиб, айти пайтда закот ва никоҳ, закот ва молиявий тизим ва оила ҳуқуқига доир кўп муҳим масалалар киради.

Иккинчи жузъ эса ҳуқуқий жиҳатдан катта аҳамиятга эга бўлиб, унга кирган 40 та китобда кишилар ва жамият амалий ҳаёти билан боғлиқ бўлган жуда кўп масалалар, масалан, сотиш, сотиб олиш, ижара, ғасб (бировнинг мулкани тортиб олиш), ваколат, музораъа (ерни экинчиликка бериш), суд жараёни, даъво, ширкат-тижорат, вақф, ичимликлар, шунингдек, жиноят ва муомалот ҳуқуқининг кўп қирралари ва бошқа кўп муҳим масалалар ёритилади.

Китоб ислом ҳуқуқининг асосий тармоқлари ва уларга боғлиқ бўлган жузъиётини аниқлаб берганлиги учун катта аҳамият касб этади. Китобда ёритилган мавзулардан айниқса, фуқаролик ҳуқуқи, жумладан, оила ҳуқуқи масалаларидан, тузиладиган қонунлар соҳасида, ўзбек ҳуқуқшунослик фанини бойитиш ва ҳуқуқий атамаларни ривожлантиришда ҳар томонлама ижобий фойдаланиш мумкин.

Китоб матнини содда таржима қилиш ва муҳим масалаларни белгилаб шарҳлаш, муаллифнинг катта олимлиги ва фикҳ илмини бутунлай қамраб олганидан далолат беради. Ўрни келганда у бирон-бир муҳим мавзу устида тўхталиб, эътиборли ҳуқуқий манбаларга таяниб, муфассалроқ шарҳу изоҳлар беради. Масалан: эр билан хотин ҳуқуқий муносабати тўғрисида унинг изоҳлари беш бетдан ошади.

Бундай катта ишни бажаришга, муаллифни ўз халқига — ўзбек халқига бўлган меҳр-муҳаббати ва жонкуярлик туйғуси чорлайди. Бу туйғу у ёзган муқаддима ва айтган шеърларидан сезилиб туради. У қандайдир қаршилиқ ва тўсқинликларга қарамасдан она тили тўғрисида ўз бурчини бажаришга муваффақ бўлиб, бу тилда минг бетдан ортиқроқ бўлган ҳуқуқий манба вужудга келтирди.

Муаллиф ишлатган тил XX аср аввалларидаги ўзбек тили бўлиб, унда форсча ва арабча сўзлар ва атамалар кўп ишлатилади. Муаллиф умуман «нинг» ўрнида «ни» ишлатади. Албатта, бундай камчиликлар асарнинг баҳосини камайтирмайди ва ундан катта ҳуқуқий манба сифатида фойдаланишга зарар етказмайди.

Агар «**Мажма-ул-Мақсуд**» ҳуқуқшунос олимлар томонидан танқидий нашрга тайёрланиб, қайтадан чоп этилса, ёш ҳуқуқшунослар учун мўътабар қўлланма бўлиб, ислом ҳуқуқшунослигида Марғиноний асос солган илмий услуб негизи бўлган «**Ҳидоя**»ни ўрганиб олишда эътиборли манба бўлиб хизмат қилади.

«**Мухтасарул-Викоя**» кўп машҳур ва ишончли ҳуқуқий манба бўлгани учун, унинг ўзбекча шарҳи ҳам ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди ва ниҳоят, мароқ билан кутиб олинди. Чунончи, ўн бир йил давомида биринчи нашри тугаб, унга бўлган талаб ортди, муаллиф сарф-харажати билан иккинчи нашрига иқдом қилинди, энди мана шу нашрлар ҳақида қисқача маълумот берамиз.

«**Мажма-ул-Мақсуд**»нинг биринчи жузъи (жилди) биринчи марта 1901 йил Тошкент шаҳридаги В. М. Ильин босмахонасида мулла Юсуф Охунд ибн мулла Зокиржон қалами билан ёзилган настаълиқ хатида нашр этилади, китобнинг арабча матни ҳошияларда берилади, бетларнинг бичими 33x19 см.

Муаллиф биринчи жузъни ўн икки мисрали шеъри билан тугатади. Ундан қуйидаги икки байтни келтирамиз:

*Дури маъний садаф ичида эди,
Ошкор ўлди халқаро бирдан.
Ҳамма турк аҳли топтилар Мақсуд,
Хирмани маънидан тегиб кафсан.*

Китобнинг иккинчи жузъининг нашри О. А. Порцов матбаасида бўлган. Мундарижадан кейин 4-бетда Мақсудхўжанинг 36 мисрали катта шеъри берилади. Сўнгра муаллиф барча мўмин-мусулмонларни тўғрилиққа даъват этиб, баъзи айбловчи ҳосидлардан шикоят қилади, улар ушбу китоб нашрини кўролмай, ғам зулумотига чўкиб кетганлар:

*Ушбу шарҳимиза урубон чанг,
Нега обод бўлди деб бу фалот.
Рофизий ҳол ўлуб тағофул этиб,
Илм аҳлига зулм этиб бот-бот.
Кўрмай ул шарҳни тааммул этиб,
Ўқумой туркий бир неча калимот,
Айламай хуб мутолаа они,
Топмайин, дер муни кўрунг, ҳайҳот!*

Бу манзумадан сўнг китобнинг бир бетида Абуллайс Самарқандийнинг «Бўстонул-орифин» номли китобидан араб тилидаги сўзлар кўчирилади. Уларнинг қисқача мазмуни қуйидагича: **илмни яширмаслик керак, айниқса, Худо томонидан келган ҳидоятларни халқдан яшириш, илм тарқалишига тўсқинлик қилиш, шариат ва Худо амрига қаршилиқдир.**

Муаллиф иккинчи жузънинг охирида муламмаъ (икки тилда қўшиб ёзилган шеър) шаклида

ўзбекча-тожикча қилиб ёзилган мухаммасини беради. Ҳар банднинг бешинчи мисраси, бадий жиҳатдан кучли бўлмаса ҳам кўпинча араб тилида берилади. Бу мухаммаснинг қисқача мазмуни куйидагидек: Араб тилида «**Мухтасарул-Викоя**»-ни ўқиш умумтурклар ва тожиклар учун офир эди. Мен ушбу китобни турк тилига (ўзбек тилига) таржима қилдим, албатта, бу ҳам турклар (ўзбеклар) ва ҳам тожикларга билимсизлик дардини даволаш учун яхши дори каби хизмат қилади.

«**Мажма-ул-Мақсуд**»нинг биринчи жузъи иккинчи марта 1912 йили Мулло Абдулмавлло ибн Мулло Абдурраҳмон ҳаракати билан Тошкент шаҳридаги О. А. Порцов босмаҳонасида нашрдан чиқарилган.

Китобнинг бу нашри аввалги нашрига нисбатан яхшироқ, чиройлироқ бўлиб, Абдуссалом исмли котиб қаламига мансубдир. Китобнинг арабча матни насх ёзувида, ҳарфлар иъробини (ҳаракати) билан берилиб, сатрлар тагида чизиқлар тортилади ва унинг ўзбекча таржимаси ва шарҳи настаълиқ ёзувида берилади. Биринчи жузъининг иккинчи нашри муаллифнинг ўзбекча шеъри билан тугайди.

«**Мажма-ул-Мақсуд**»нинг иккинчи жузъининг иккинчи нашридан маълумотлар йўқ.

Китобнинг биринчи ва иккинчи жузъларининг биринчи нашри ва биринчи жузъининг иккинчи нашри, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти кутубхонасида сақланиб келмоқда.

«**Мажма-ул-Мақсуд**» билан танишганимиздан сўнг китобнинг муаллифи, ҳуқуқшунос олим ва адиб Мақсудхўжа ибн Мансурхўжа ким бўлган ўзи? деган савол туғилади.

Биз ҳозиргача муаллифнинг ким эканлиги борасида етарли маълумотга эга эмасмиз. Фа-

кат унинг бошқа тўртта асарини Ўз РФА Шарк-шунослик институти кутубхонасидан топишга муваффақ бўлдик. Бу асарлар «**Махзан-ул Мақсуд**», «**Мажма-ул-одоб**», «**Мухаммаси Мақсудий**», «**Мақсуд-ул-мутааллим**»дан иборат бўлиб, муаллиф «**Мақсуд-ул-мутааллим**»да ўзини «тошкентлик» деб танитган. Энди ушбу рисолаларни хурматли китобхонларга қисқача танитиб ўтамиз.

«**Махзан-ул-Мақсуд**» бу (38 бетлик) рисола Худо борлиги ва унинг зотий сифатлари, ислом динида ақида ва иймон асослари, адиллаи шаръия (Қуръон, сунна, ижмоъ ва қиёс), суннийлар тўрт мазҳаби ва бошқа ақидавий масалалари ҳақида. Туркистон вилоятларидаги эркак ва аёллар ўқиб, саводсизларга таълим бериб, болаларига ўргатиб, эътиқодлари мустаҳкам бўлсин деган ниятда, турли асосий манбаларга таяниб, ўзбек тилида таълиф ва таржима қилинган бу рисола 1909 йил мулло Усмонжон Хаттотнинг настаълиқ ёзувида Тошкент шаҳридаги Яковлев босмахонасида нашр этилган.

«**Мажма-ул-одоб**» (24 бетдан иборат) рисоласи 1917 йил Тошкентда босилган. Рисолада ахлоқий қадриятлар турли сарлавҳалар (хорлик ва беобрўлик сабаблари, ёмон қилмишларни яхши қилмишларга айлантирмоқ, инсоний хислатлар, ота ва онани хурмат қилиш, дўстлар билан тотув яшаш ва бошқалар) остида ёритиб берилади.

«**Мухаммаси Мақсудий**» икки мухаммасдан иборат. Биринчиси араб тилида (11 банд), иккинчиси эса ўзбек тилида (19 банд). Бу мухаммаслар мусулмонларни тоат-ибодат ва эзгу ниятларга давват этувчи манзумалардир. Улар «**Махзан-ул-Мақсуд**» рисоласи билан бирга нашр этилган.

«**Мақсуд-ул-мутааллим**». Бу алифбо рисола-сини муаллиф аҳли ислом фарзандлари ўқиб, оз

муддат ичида ёзувни ўрганиб, савод чиқаришлари учун таълиф этган. Рисола Яковлев литографик босмахонасида (50 бетдан кўпроқ) нашр қилинган. Китоб чиройли ҳошиялар билан безатилган. Муаллиф аввалги бетларда араб алифбоси ҳарфларини турли ҳаракатлари билан кўрсатиб, сўнгра уларнинг таркибий шаклларини танитади.

Муаллиф турли бўлимларда турли арабча сўзларни алифбо тартибида келтириб, бўлимларда ҳар хил нарсаларнинг номлари, масалан, бадан аъзолари, жонли ва жонсиз мавжудот, феълларнинг турлари, айрим сўзларнинг бирлик ва кўплигини зикр этиб, ҳар сўзнинг маъносини ўзбек тилида изоҳлаб беради.

Асар умуман 1200 дан кўпроқ араб сўзларини ўз ичига олиб, савод чиқариш учун бошланғич дарслик ва айни ҳолда бир кичик дарсий луғатнома ҳисобланади.

Рисола ўша замон мадрасаларида ўқитиладиган эски бошланғич дарсликларга кўра, қулайроқ ва фойдалироқ бўлиб, муаллифнинг замонавий дарс бериш услубини севиши ва ўз миллати тўғрисида масъулият сезишидан дарак беради.

Рисоланинг охириги қисмида «**тавҳид**» ва «**шаҳодат**» калималари, иймони мужмал ва иймони муфассал, дуойи кунут, аттаҳиёт, беш вақт намоз ва жаноза намозида ўқиладиган дуолар матни ўзбекча таржимаси билан берилган. 49-бетдан насихатнома бошланади. Асарнинг охириги варақлари тушиб қолган.

Муаллиф «**Мажма-ул-одоб**»дан бошқа уч асарни ўз исмининг бир қисми бўлмиш «**Мақсуд**» сўзи билан кўшиб атаган, масалан, «**Мажма-ул-Мақсуд**», «**Мақсуд-ул-мутааллим**» ва ҳоказо. У ўз истеъдодига ишониб, бажарган бурчининг аҳамиятини билган ва бу билан фахрланиб келган.

Асарлар муаллифи Мансурхўжа ўғли Мақсудхўжа қалбини она Ватани Туркистон ва унинг халқига бўлган меҳру муҳаббат тўлқинлантириб туради ва уни ўз халқининг савиясини маънавий жиҳатдан юксалтириш ва бойитишга чорлайди.

Унинг асарлари катта эътибор қозониб, муштариёлар томонидан мароқ билан ўқилиб келган, чунончи, арабча мухаммаси бошқа китоблар билан ҳам нашр этилган.

Мақсудхўжа ўз замонасининг Ислом ҳуқуқи олими ва зиёлиси сифатида, асорат даврининг оғир шароитига қарамасдан, ўз миллатини илму маърифат сари чорлаб, улар учун қайғуриб, ўз миллий бурчини бажариш йўлида олға қадамлар қўйди.

Олижаноб муаллифни танитиш ва у қолдирган бошқа асарларни топиб муаррифий қилиш, миллий кадриятларни тиклаш йўлида ўзбек олимлари учун фахрли вазифа ҳисобланади.

Рисола сўнгида эслатиб ўтмоқчимизки, ушбу мақоланинг қисқароқ матни, Ўзбекистон Фанлар Академияси нашри «**Ўзбекистонда ижтимоий фанлар**» журналининг 1994 йил 8-сонида «Мовароуннаҳр фикҳ мактаби анъаналари тарихидан» сарлавҳаси остида нашр этилиб, унда «**Мажмаул-мақсуд**» кенг кўламда ёритилган ва муаллифнинг ушбу асарларини нашр этиш зарурлиги таъкидланган эди.

1996 йил ушбу китоб таниқли олим Махмуд Ҳасанийнинг ҳиммати билан кирил алифбосига ўгирилиб, «**Адолат**» нашриёти томонидан 100 минг нусха ва чиройли шаклда босмадан чиқарилди. Биз ушбу хайрли иш учун самимий мамнуният изҳор этиб, асарнинг иккинчи қисми нашрини ҳам кутмоқдамиз.

МУНДАРИЖА

Сўзбоши	3
Бурҳонуддин Марғиноний ва унинг шоҳ асари «Ҳидоя»	7
«Ҳидоя» ва бухоролик фақиҳлар	32
«Мажмаул-Мақсуд» — «Кичик Ҳидоя»нинг катта шарҳи	40

Абдулҳаким Шаръий Жўзжоний

**МАРҒИНОНИЙ
ВА УНИНГ ИЗДОШЛАРИ**

«Тошкент ислом университети» — 2000